



T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ARTUKLULAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Esengül YILDIRIM

13916005

Danışman

Doç. Dr. Abdulkerim ÖNER

Diyarbakır 2024

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı
İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ARTUKLULAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Esengül YILDIRIM
13916005

Danışman
Doç. Dr. Abdulkerim ÖNER

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**Artuklular Döneminde Diyarbakır**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

22/11/2024
Esengül YILDIRIM

ÖN SÖZ

Medeniyetlerin beşiği olarak bilinen Diyarbakır şehrinde günümüze kadar geçen süreçte birçok devletin kurulduğu görülmektedir. Diyarbakır'ın içinde bulunduğu Cezîre bölgesi verimli toprakları ve ticaret yolları üzerinde olmasının verdiği avantaj ile önemli bir merkez olmuştur. Cezîre bölgesinin bu özelliği bölgenin sürekli savaflara sahne olmasını da beraberinde getirmiştir.

Cezîre bölgesinde kurulmuş olan Artuklu Beyliği döneminde Diyarbakır'da birçok yapı yapılmıştır. Aynı zamanda önceki dönemlerden kalan yapılar onararak şehrin imarına önem verilmiştir. Bu yapılardan günümüze ulaşamayanlar olduğu gibi günümüzde aktif olarak kullanılanlar da vardır. Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burçları bu dönemde yapılmıştır. Diyarbakır Surlar'ı onararak günümüze kadar gelmesine önemli katkılar sunmuşlardır. Diyarbakır Surlar'ı şehrin, siyasi, askeri tarihine ışık tutmakla birlikte; turizmine de önemli katkılar sunmaktadır. Aynı zamanda Artuklular döneminde yapılan camiler, medreseler, köprüler şehrin siyasi, sosyal, ekonomik, dini, ilmî ve kültürel yapısına önemli katkılar sağlamıştır.

Yaptığımız çalışma giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Artuklu yönetimine kadar Diyarbakır siyasi tarihi hakkında bilgiler verilmektedir. Çalışmamızın birinci bölümünde Artuklular hakkında bilgiler verilerek Hısnıkeyfâ ve Mardin Artukluları'nın Diyarbakır'da hâkim olma süreçleri işlenmiştir. İkinci bölümde ise Artuklu döneminde Diyarbakır'ın toplumsal ve ekonomik yapısı işlenmiştir. Bu bağlamda şehrin etnik ve dini yapısı hakkında bilgiler verilerek, şehirde yaşayan Müslüman, Hristiyan ve az sayıda olan Yahudi toplumların sosyal ve ekonomik faaliyetlerden bahsedilmiştir. Şehrin Artuklu hâkimiyetine geçmeden önce Nisanoğulları döneminde halka yapılan baskılar aktararak, Artuklu dönemindeki ekonomik hayatına değinilmiştir. Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde ise Diyarbakır'da Artuklular döneminde yapılan ilmî, kültürel ve mimari faaliyetlere değinilmiştir. Artuklu döneminde Diyarbakır'ın büyük bir ilim merkezi olması, Diyarbakır Surları'na yapılan eklemeler, surlarda yapılan onarımlar, camiler, medreseler, köprüler, kaleler ve İç Kale Artuklu Sarayı hakkında bilgiler sunulmuştur. Bu çalışma ile Artuklular döneminde Diyarbakır'ın göstermiş olduğu gelişim

aktarılarak, şehirde yaşayan farklı gurupların şehre yaptığı katkılar ile şehrin kimliğinin oluşmasındaki önemine vurgu yapılmıştır.

Çalışmamız boyunca bana tecrübe ve bilgisi ile destek veren danışman hocam Doç. Dr. Abdulkerim ÖNER'e teşekkürlerimi sunarım. Araştırmamıza sunduğu önerilerden dolayı Doç. Dr. Mutlu SAYLIK ve Doç. Dr. Ömer CİDE hocalarıma, kaynak konusunda bana destek olan Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi'nde görev yapan İbrahim YİĞİT'e, tezime önemli katkılar sunan doktora öğrencisi Ozan GÜNEŞ'e ve İrem KIRMIZI'ya teşekkürü bir borç bilirim. Beni bu çalışmayı yapmaya sevk eden canım babam Mustafa ŞAHİN'e, kardeşim Rojda ŞAHİN ve ŞAHİN ailesinin tüm fertlerine, bana her daim destek olan eşim Kenan YILDIRIM ve çocuklarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Esengül YILDIRIM

Diyarbakır 2024

ÖZET

Malazgirt Savaşı'ndan sonra kurulan Artuklu beyliğinin önemli kollarından biri olan Hısnıkeyfâ Artukluları'nın önemli şehirlerinden biri de Diyarbakır'dı. Diyarbakır, Artuklu hâkimiyeti döneminde yalnız siyasi alanda değil aynı zamanda ekonomik, sosyal, mimarî, ilmî ve kültürel alanlarda da önemli bir yer olmuştur. Artuklu hükümdarlarının halkın huzurlu bir şekilde yaşaması için vergileri düşürüp üretimi arttırmasıyla şehir, bu dönemde ekonomik refaha kavuşmuştur. Hükümdarların Müslüman olmayan halklara karşı siyasi ve ekonomik konularda adil davranmaları şehirde sosyal alanda birlik ve beraberlik sağlanmıştır. Bu dönemde yapılan eserler bugünkü Diyarbakır şehir kimliğinin oluşması üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Artuklular döneminde şehirde yapılan camiler, medreseler, burçlar, köprüler ile şehir bayındır bir hale getirilmiştir. Hükümdarların ilme önem verip âlimleri koruması sayesinde Diyarbakır bu dönemde ilmî açıdan da önemli bir merkez olmuştur. Cezerî'nin Diyarbakır Artuklu Sarayında yirmi beş yıl hizmet vermesi, dinî inancı ne olursa olsun hükümdarların âlimlere büyük bir saygı göstermesi ile şehir dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Artukluların Diyarbakır'daki hâkimiyeti Timur'un şehri yağmalayarak ele geçirmesiyle son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler

İslâm Tarihi, Artuklular, Diyarbakır, Medeniyet, Kültür

ABSTRACT

Diyarbakır was one of the most important cities of Hısnıkeyfâ Artuqid which is an important branch of the Artuqid Principality founded after the Battle of Malazgirt. Diyarbakır became an important place not only in the political field but also in economic, social, architectural, scientific and cultural fields during the Artuqid rule. The city achieved economic prosperity during this period as the Artuqid rulers reduced taxes and increased production so that the people could live in peace. The rulers' fair treatment of non-Muslim peoples in political and economic matters ensured unity and solidarity in the city's social sphere. The works built during this period left a lasting impact on the formation of today's Diyarbakır city identity. During the Artuqid period, the city was made prosperous with the mosques, madrasahs, bastions and bridges built in the city. Diyarbakır became an important center in terms of science during this period thanks to the rulers' emphasis on science and protection of scholars. With Cezeri serving in the Diyarbakır Artuqid Palace for twenty-five years and the rulers showing great respect to scholars regardless of their religious beliefs, the city became one of the important centers of science of the period. The Artuqid rule in Diyarbakır ended when Timur plundered and captured the city.

Key Words

İslamic History, Artuqids, Diyarbakır, Civilization, Culture

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1
1. İÇERİK VE YÖNTEM	1
1.1. Çalışmanın Amacı ve Önemi	1
1.2. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları	2
2. ARTUKLU DÖNEMİNE KADAR DİYARBAKIR SİYASİ TARİHİ	5
2.1. Tarih Öncesi Dönemden Müslümanların Fethine Kadar Diyarbakır (MÖ 11 000-639).....	7
2.2. Diyarbakır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi (639)	9
2.3. Artuklulara Kadar Diyarbakır'da Hüküm Süren Müslüman Devletler (639-1183)	11
1.BÖLÜM.....	14
ARTUKLU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	14
1.1. Artuklu Siyasi Tarihi (1102-1409).....	14
1.2. Artuklu Döneminde Diyarbakır Siyasi Tarihi.....	22
1.2.1. Hısnıkeyfâ Artukluları Döneminde Diyarbakır (1183-1232).....	22
1.2.2. Mardin Artukluları Döneminde Diyarbakır (1303-1394).....	27
2.BÖLÜM.....	30
ARTUKLU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPI.....	30
2.1. Toplumsal Yapı.....	30
2.1.1. Etnik Yapı.....	30
2.1.2. Dini Yapı	31
2.1.2.1. Hristiyanlığın Bölgede Yayılması	31
2.1.2.2. İslâm'ın Bölgede Yayılması	33
2.1.2.3. Artuklu Yönetiminde Şehrin Dini Yapısı.....	34
2.2. Ekonomik Yapı	37

2.2.1. Tarım	40
2.2.2. Ticaret.....	41
2.2.3. Madencilik.....	44
2.2.4. Ekonominin Bozulması	45
3. BÖLÜM.....	47
ARTUKLU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA.....	47
İLMÎ, KÜLTÜREL VE MİMARİ FAALİYETLER.....	47
3.1. İlmî ve Kültürel Faaliyetler	47
3.2. Mimari Faaliyetler.....	51
3.2.1. Surların Onarımı	51
3.2.2. Surlara Yapılan Eklemeler	53
3.2.2.1. Ulu Beden Burcu	53
3.2.2.2. Yedi Kardeş Burcu	55
3.2.3. Camiler	55
3.2.3.1. Meyyâfarikîn (Silvan) Ulu Camiî.....	56
3.2.3.2. Çermik Ulu Camiî	58
3.2.3.3. Eğil Ulu (Tacıyan) Camiî	59
3.2.3.4. Lice Ulu (Antak) Camiî.....	60
3.2.3.5. Hani Ulu Camiî	60
3.2.4. Medreseler	61
3.2.4.1. Mesudiye Medresesi	61
3.2.4.2. Zinciriye Medresesi	63
3.2.4.3. Hatuniye Medresesi	64
3.2.5. Köprüler.....	65
3.2.5.1. Malabadi Köprüsü	65
3.2.5.2. Haburman Köprüsü	66
3.2.5.3. Devegeçidi Köprüsü	67
3.2.5.4. Ambar Çayı Köprüsü.....	68
3.2.6. İç Kale Artuklu Sarayı.....	68
3.2.7. Meyyâfârikîn (Silvan) Kalesi	70
SONUÇ	72
KAYNAKÇA	74

KISALTMALAR

C	Cilt
ev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınlayan
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H.	Hicri
M.	Miladi
Mad.	Madde
S.	Sayı
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
M.Ö.	Milattan nce
M.S.	Milattan Sonra
.	Ölüm Tarihi

GİRİŞ

1. İÇERİK VE YÖNTEM

1. 1. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Birçok medeniyet, devlet ve topluma merkezlik yapan Diyarbakır'da bu dönemlerden kalan önemli yapıtların bulunması şehir için önemli bir avantaj olmuştur. Diyarbakır tarihi incelendiğinde çok önemli medeniyetlerin izlerini görmek mümkündür. Bu medeniyetlerle ilgili birçok çalışmanın olmasına rağmen Artuklular dönemi Diyarbakır tarihi ile ilgili yeterli bir çalışmanın olmaması bizi bu konuya yönlendiren ana etken olmuştur.

Artuklular döneminde en önemli merkezlerden biri olan Diyarbakır'da zaman içerisinde yerleşim yerlerinin değişmesi ya da genişlemesi, doğal ve beşeri faktörler, bilinçsizce yapılan onarım faaliyetleri bu dönemden kalan yapılarda tahribatların oluşmasına sebep olmuştur. Bu tez ile Artuklular dönemi mirası ile ilgili bilgi edinilebilecek, kaynak oluşturulabilecek özgün bir çalışma ortaya koymaya çalışılmıştır. Yaptığımız çalışma Diyarbakır'ın tarihsel, kültürel zenginliklerini daha iyi anlamamıza, bu önemli dönemin günümüz Diyarbakır şehir kimliğinin oluşmasındaki katkılarını ve etkilerini daha net görmemize yardımcı olacaktır.

Artuklular Döneminde Diyarbakır adlı Yüksek Lisans tez çalışmamızda Diyarbakır'ın tarihsel süreci hakkında kısa bir bilgilendirme yapılarak Artuklular döneminde şehrin siyasi, sosyal, ekonomik, ilmî ve kültürel alanda yaşamış olduğu değişim ve gelişimi aktarılmaya çalışıldı. Bu bağlamda Artuklular'ın kurulduğu Orta Çağ'da şehirde yaşanan olaylar ve Artukluların Diyarbakır şehrine yaptığı katkılar ele alınmıştır. Şehri hâkimiyeti altına alan Hısnıkeyfâ ve Mardin Artukluları döneminde yapılan faaliyetler aktarılmıştır.

Çalışmamızda Artuklu yapılarını (camiler, medreseler, köprüler, kaleler vb.) ve bu yapıların işlevlerini; bu dönemde Diyarbakır'da yaşayan halkın sosyal yapısını, yaşam tarzını ve günlük yaşamı ile şehirde yaşayan farklı etnik ve dini grupların etkileşimi hakkında bilgilere yer verildi. Şehrin Artuklular dönemindeki maddî ve manevî değerleri hakkında bilgiler aktarıldı.

Artuklular döneminde yapılan faaliyetler ve inşa edilen eserler bugünkü Diyarbakır şehir kimliğinin oluşması üzerinde kalıcı etkileri olmuştur. Şehrin tarihi

mirasının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Yaptığımız bu çalışma ile şehrin Artuklu dönemindeki önemli merkezlerinden biri olduğu aktarılmaya çalışılmıştır.

Artuklular ile ilgili birçok çalışma olmasına rağmen Artukluların Diyarbakır'da hâkim olma süreci ve bu dönemde şehirde yapılan faaliyetler ile ilgili bilgilerin bir bütün olarak bulunmaması bu çalışmanın oluşmasında önemli bir faktör olmuştur. Dağınık bir şekilde ele alınan Diyarbakır'ın Artuklu dönemi ile ilgili bilgileri toplu bir şekilde çalışılarak bu dönem ile ilgili eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Artuklu dönemini ele alan Hilal Arslan'ın Artuklular Döneminde Mardin adlı çalışmasında sadece Mardin Artukluları ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Yaptığımız çalışmada Mardin ve Hısnıkeyfâ Artuklularının Diyarbakır'da yapmış olduğu faaliyetlere (siyasî, sosyal ve ekonomik) yer verilmiştir. Bu yönüyle çalışmamız diğer çalışmadan ayrılmaktadır. Şeyhmus Nayır'ın Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı adlı çalışmasında Artuklular hakkında genel hatlarıyla bilgiler aktarılırken bizim çalışmamızda ise Artukluların Diyarbakır'da hüküm sürdükleri dönem daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Artuklular ile ilgili çeşitli makaleler yazılmış olmasına rağmen, Artuklular'ın Diyarbakır'da yapmış olduğu faaliyetler ile ilgili müstakil bir çalışmanın olmaması bizi bu çalışmaya yönlendiren en önemli faktör olmuştur. 2007 yılında Mardin'de yapılan I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu ile Artuklu siyasi, sosyal, ekonomik ve kültür yapısını ele alan makaleler yayınlanmıştır; fakat Diyarbakır özelinde bilgilere yer verilmemiştir. Artuklular Döneminde Diyarbakır adıyla hazırladığımız bu çalışmanın alandaki boşluğu bir nebze de olsa dolduracağımızı umuyoruz.

1. 2. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları

Artuklular Döneminde Diyarbakır adlı Yüksek Lisans tez çalışmamızda ilk iş olarak araştırmamın sınırı belirlenmiştir. Konuyla ilgili kaynaklar tespit edilerek, kaynak taraması yapılmıştır. Çalışmamızla ilgili rivayetler tümünden gelim yöntemi ile derlenmiştir. Dönemin dokümanları dikkatlice okunarak dokümanların ya da kişilerin araştırılan döneme ait olmasına dikkat edilmiştir. Araştırmamız ile ilgili kaynaklar ve yayımlar üzerinde incelemeler yapılarak konular arasındaki ilişkiler neden sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilerek veri analiz yöntemi ile sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Ele alınan olaylar kronolojik sıralamaya uygun bir şekilde aktarılmaya

çalışılmıştır. Kronolojik olarak tarihsel olayların zamansal dökümü yapılmış, bir olayın öncesi, gerçekleşme süreci ve sonrası tarih atılarak listelenmiştir. Örneğin, Artuklular'ın Diyarbakır'da hâkim olma süreçlerini; önce Hısnıkeyfâ Artukluları'nın (1183-1232) sonra Mardin Artukluları'nın (1303-1394) hâkimiyet dönemi kronolojik sıralamaya uygun bir şekilde aktarılmıştır. Kaynaklar kısmında ise önceliği o dönemde yazılmış olan birinci elden eserlere yer verilerek konunun daha iyi aktarılması sağlanmıştır. Araştırma yapılırken, YÖK-TEZ, İSAM gibi akademik çalışmaları barındıran online siteler ve kütüphanelerden faydalanılmıştır. Çalışmamızda yer alan şahıs isimleri ve yerlerin yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan yazım şekli dikkate alınmıştır. Tezimizin yazımında ise Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün yazım kurallarına uyulmuştur.

Çalışmamızın ilk bölümü olan Artukluların siyasi yapısı adlı konuda en temel kaynağımız İbn'ül-Esir olarak bilinen Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'nin (ö. 630-1233) yazmış olduğu el-Kâmil fi't-Tarih isimli eseri olmuştur. Bu eser İbnü'l-Esir'in Orta Çağ'daki en önemli tarihçilerinden biri olma vasfını kazanmasında önemli bir rol oynamıştır.¹ Aynı zamanda bu eser Artukluların kuruluşu hakkında bilgiler veren en önemli eserlerden biri olmaktadır. Büyük bir külliyyat olan bu eserin 2, 10, 11, ve 12. ciltlerinden araştırmamızın giriş ve birinci bölümlerinde istifade edilmiştir. el-Kâmil fi't-Tarih adlı eser özellikle Haçlı seferleri, Selçuklular, Moğol istilâsı, Abbâsîler, Musul ve Cezîre tarihleri hakkında önemli bilgilere yer vermektedir. Eserin bu kadar önemli olmasının bir diğer sebebi ise İbn'ül-Esir'in yaşadığı bölgedeki olaylara bizzat tanıklık etmesidir.

Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrak el-Fâriki'nin² (ö. 577-1181'den sonra) yazmış olduğu Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid adlı eser çalışmamızda yararlandığımız

¹ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esir, İzzeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 19 Kasım 2023).

² İbnü'l Ezrak, kendi ifadesine göre H. 510-M. 1117 yılının şevval/ şubat ayında Meyyâfârikîn (Silvan)'de dünyaya gelmiştir. Eserinde ailesinden çok fazla söz etmez; ancak asil, köklü ve tanınmış bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. H. 533-M. 1138'de Âmid'de bulunmuştur. Daha sonra H. 536-537 yıllarında Amid ve Musul'da bulunmuştur. İbnü'l Ezrak, Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid adlı eseri yazarken yazılı kayıtlardan, sözlü (rivayetlerden), görgü şahitlerinden ve kendi müşahedelerinden faydalanmıştır. Madin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi döneminde doğmuş, İlgazi'nin oğlu Timurtaş ve torunu es- Sahib Necmüddin Alpi yönetiminde yaşamıştır. Tarihi bir düzen içerisinde yazdığı eserinde Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerine yaptığı gezileri, görevleri, tanık olduğu olayları ve tanıştığı önemli kişileri ayrıntılı olarak anlatmıştır. Geziler esnasında halifeler, sultanlar, emirler, vezirler, kadılar ve yöneticilerle görüşmüştür. (İbnü'l-

kaynaklardan biridir. Özellikle Necmeddin İlgazi ve Timurtaş dönemlerini aktarılırken en çok yararlandığımız kaynak olmuştur. İbn'ül-Esir ve İbnü'l Ezrak'ın yazmış olduğu eserler Artuklular konusunda ilk başvurulacak eserler olması açısından çok önemlidir. Çalışmamızda her iki kaynaktan da yararlanarak o dönemin olayları birinci elden aktarılmaya çalışılmıştır.

Osman Turan'ın (ö: 1978-1914) yazmış olduğu Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi isimli eser özellikle Anadolu'nun Türk yurdu olması süreci ve beyliklerle ilgili başvurulacak önemli bir kaynak olduğundan çalışmamızda bu eserdeki Artuklular ile ilgili kısımdan istifade edilmiştir. Bu eser Artuklular dönemindeki siyasi olayların yanı sıra ekonomik, ilmî ve kültürel hayatı konu edinen bilgiler içerdiğinden tezimizde bu konuları anlatırken yararlandığımız önemli eserlerden biri olmuştur.

Çalışmamıza büyük katkılar sunan en önemli eserlerden biri Şevket Beysanoğlu'nun (ö: 23 Nisan 2003- 1 Ağustos 1920) yazmış olduğu Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi isimli eserin 1. cildi olmuştur. Bu eser Diyarbakır coğrafyası, Diyarbakır'ın tarih öncesi dönemi ve Artuklu yönetimine kadar geçen süreçteki siyasi olayların anlatılmasında ana kaynağımız olmuştur. Ayrıca Artuklu döneminde yapılmış olan mimari eserlerin birçoğunun kitâbelerine de bu eserde yer verildiği için mimari kısmının anlatılmasında da önemli bir kaynak olmuştur.

İç Kale Artuklu Sarayı adlı bölümün yazımında ise sanat tarihi bilim dalının Türkiye'deki kurucularından, Türk sanatı araştırmacısı Oktay Aslanapa'nın (2013-1914)³ Türk Arkeoloji Dergisi'nde yayınlanmış olan "Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Raporu (1961)" adlı makalesi çalışmamıza önemli katkılar sunmuştur.

Çalışmamızın birçok yerinde yararlandığımız bir diğer kaynağımız editörlüğünü İbrahim Özcoşar'ın yaptığı Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından yayınlanan I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007) kitabının 1. ve 2. cildi olmuştur.

Yaptığımız çalışmada ansiklopedilerden de yararlanılmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi çalışmamızın birçok yerinde yararlandığımız önemli bir

ezrak el-Fârîki, *Meşâyirü'l-Eşraf ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992/ 9-18.)

³ Ara Altun, Enis Karakaya, "Aslanapa, Oktay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 25 Kasım 2023).

eser olmuştur. Ayrıca İhsan Işık'ın yazmış olduğu Diyarbakır Ansiklopedisinin 1. cildi de yararlandığımız bir diğer ansiklopedimiz olmuştur.

Şehrin Artuklu öncesi ve Artuklu hâkimiyeti dönemini aktarırken seyahatnamelerden yararlanılmıştır. Yaptığımız çalışmada Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu seyahatnamesi ve Mehmet Şefik Korkusuz'un yazmış olduğu Seyahatnamelerde Diyarbakır adlı eser ile şehrin Artuklular öncesi dönemine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Seyyahların gezip gördüğü yerlerin fiziki görüntüleri, ekonomik ve toplumsal yapıları hakkında verdiği bilgiler çalışmamıza çokça katkılar sunmuştur. Ayrıca konumuz ile alakalı lisansüstü tezlerden de istifade edilerek güncel bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

2. ARTUKLU DÖNEMİNE KADAR DİYARBAKIR SİYASİ TARİHİ

Artuklu dönemine kadar Diyarbakır siyasi tarihine geçmeden önce Diyarbakır coğrafyası ve Diyarbakır ismi hakkında genel bir bilgilendirme yapmak daha doğru olacaktır. Çünkü Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Cezîre bölgesinin bilinmesi konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu yüzden çalışmamızda ilk önce bu bilgilere yer verilmiştir.

Cezîre bölgesi, İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya verilen isimdir. Cezîretüasûr, İklîmüasûr isimleri de verilen bu bölge Dicle'nin doğu tarafında olan Meyyâfârikin, Erzen,⁴ Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine almaktadır. Fırat ve Diyarbakır arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre arasındaki Tûrabdîn, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebeliabdülazîz, Habur ile Dicle arasındaki Sincar dağı, Musul'un güneyindeki Cebelimekhûl bölgeleri Cezîre sınırları içerisinde yer almaktadır.⁵ Cezîre bölgesi ilerleyen zaman dilimlerinde üç bölüme ayrılmıştır. Bunlar: Diyâr-ı Rebia (Cezîre'nin doğu ve güneydoğusu), Diyâr-ı Murdar (Cezîre'nin batı ve kuzeybatısı), Diyâr-ı Bekr (Cezîre'nin kuzeyi)'dir.⁶ Âmid şehri Diyâr-ı Bekr içerisinde yer almaktadır.⁷

⁴ Erzen: Batman'ın Kozluk ilçesi Oyuktaş köyü Yeşilyurt mezrasında bulunan antik bir kenttir.

⁵ Ramazan Şeşen, "Cezire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 5 Kasım 2023).

⁶ Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, Nisan 2014, 47; Abdulaziz Yatkın, *Sahâbenin Diyâr-ı Bekir Fethi ve Hz. Süleyman Camii*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2024, 46.

⁷ Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, 50; Yatkın, *Sahâbenin Diyâr-ı Bekir Fethi ve Hz. Süleyman Camii*, 48.

Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin orta kesiminde yer almaktadır. Siirt, Muş, Malatya, Adıyaman, Şanlıurfa, Bingöl, Batman ve Elâzığ şehirleri ile komşudur. Şehir genel olarak yüksek bir yapıya sahip değildir. Karacadağ şehrin en yüksek kesimidir. Şehirde tarıma elverişli geniş ovalar yer almaktadır. Dicle Nehri her dönemde şehir için can damarı olmuştur. Dicle Nehri kollarıyla bu verimli toprakları sulayan yeğene su kaynağı olmuştur.⁸

Diyarbakır, Dicle Nehri'nin batıya bakan tarafında, elli adam boyu yükseklikte bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Şehrin etrafı siyah değirmen (granit) taşından yapılan surlar ile çevrilidir. Taşları çok siyah olduğu için bu surun uğurlu olduğu varsayılır. Yeryüzünde bu taşın benzeri yoktur. Bu taştan yapılan değirmen taşları Irak'ta 50 dinar dolaylarında satılmaktadır.⁹ Diyarbakır'ın sert siyah bazalttan yapılan surları şehri dört bir taraftan sarmış ve dışardan gelecek saldırılara karşı korumuştur. Ayrıca surlar kervanlar ve tüccarlar için güvenli bir durak yeri ve eşya deposu görevi de görmüştür.¹⁰

Şehrin ismi ilk olarak Asur kaynaklarında Âmidi veya Âmedi olarak geçmektedir. Bu ismin Diyarbakır'da hâkim olan Hurriler'den kaldığı kabul görmektedir. Şehir Süryani kaynaklarında Âmid olarak geçmektedir. 13. yüzyılda yazılmış bazı eserlerde ise Diyarbakır'dan Kara-Âmid ya da Kara-Hamit diyerek bahsedilmektedir.¹¹ Timur döneminde yapılan savaşları ele alan Zafernâmeler de ise şehrin ismi Karaca Kal'a olarak geçmektedir.¹²

Mezopotamya, Anadolu ve Horasan bölgesini bizzat gezip görmüş ünlü İslâm coğrafyacısı Yakut el- Hamevî'nin yaptığı seyahatlerinde elde ettiği bilgileri yazmış olduğu Mu'cemu'l-Buldân adlı kitabında Diyar-i Bekir ismi Arapların Adnanî kolundan olan Bekr b. Vâil'den gelmektedir. Yakut el- Hamevî bu eserinde Diyarbakır'ın geniş ve büyük bir şehir olduğunu belirtmektedir.¹³

⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, 1/ 1.

⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, 209.

¹⁰ Besim Darkot, "Diyarbakır", İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1963, 3/ 602.

¹¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 3.

¹² Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949, 184.

¹³ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 2010, 2/ 494.

Şehre Diyarbakır isminin verilmesi ise 15 Kasım 1937 tarihinde olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün şehre Diyarbakır demesi üzerine hemen sonraki gün şehrin ismi Diyarbakır olarak değiştirilmiştir. Ardından 10 Aralık 1937 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun 7789 sayılı kararıyla şehrin adı Diyarbakır olarak kesinlik kazanmıştır.¹⁴

Diyarbakır Artuklu yönetimine kadar birçok millet tarafından ele geçirilmiş ve bulunduğu coğrafya sebebiyle birçok savaşa sahne olmuştur. Artuklu yönetimine kadar şehirde Hurriler, Akadlar, Asurlar, Bît-Zamani Krallığı, Urartular, Medler, Selevkoslar, Persler, Partlar, İskitler, Tigran, Büyük İskender, Roma İmparatorluğu, Sâsânîler, Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Büveyhoğulları, Hamdaniler, Mervâniler, Selçuklu Devleti, İnaloğulları ve Nisanoğulları devletleri hâkim olmuştur.¹⁵

2.1. Tarih Öncesi Dönemden Müslümanların Fethine Kadar Diyarbakır (MÖ 11 000- 639)

Diyarbakır tarih öncesi dönemden itibaren her zaman önemli bir yer olmuştur. Diyarbakır'da bulunan Körtik Tepe¹⁶ yerleşiminin tarihi M.Ö. 11 000'in ikinci yarısı olarak tespit edilmiştir. Körtik Tepe, Anadolu'da yerleşik düzene geçişin en eski örneklerinden olup, dönemine göre büyük bir yerleşimi temsil etmektedir.¹⁷ Ayrıca Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde bulunan Çayönü köyü M.Ö. 7250-6750 yılları arasında insanların yerleştiği ilk köy olarak kabul edilmektedir.¹⁸ Çayönü'nde yapılan arkeolojik kazılarda küçük baltalar, kap parçaları, kemik aletler, kadın ve hayvan heykelcikleri gibi kalıntılar görülmüştür. Buğdayın ilkel bir çeşidi de burada görülmüştür.¹⁹

Bugün bizim Cezîre dediğimiz bölge tarih öncesi dönemlerde Subartu olarak geçmekteydi. Irmaklar arası olarak bilinen Subartu, Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki bölgeye denilmekteydi. Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı bu bölgedeki ilk uygar halk

¹⁴ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 6-7.

¹⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/51-293.

¹⁶ Körtik Tepe: Diyarbakır'ın Bismil İlçesine bağlı Ağıl Köyü'nün Pınarbaşı alanı yakınlarında yer almaktadır.

¹⁷ Zeynep Kerem Öztürk- Ayşe Şimşek, *Tarih Öncesi Dönemdeki İlk Barınma Alanları ile Anadolu'daki Körtik Tepe, Hallan Çemi, Nevali Çori ve Aşıklı Höyük Yerleşimlerinde, İnanç ve Kültürün Etkisinin İncelenmesi*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, S. 3, İstanbul, 2019, 1/ 18-19.

¹⁸ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 36.

¹⁹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 41.

Hurriler olarak kabul edilmektedir.²⁰ Sonraki dönemde Akad kralı Naram-Sin Diyarbakır'a saldırarak burayı ele geçirmiş. Naram-Sin'den sonra Hurriler tekrar bölgeye egemen oldular. Hurriler, M.Ö. 2000'lerin ortalarına gelindiğinde Hurriler ve Mitaniler olarak iki kola ayrıldılar. Mitaniler zaman içerisinde güçlenerek Hurrilere ait bölgeleri de ele geçirdiler. Mitaniler ise Diyarbakır'ın batı, kuzeybatı ve güneybatı bölgelerini kendi topraklarına kattılar.²¹

Diyarbakır tarihi boyunca dört defa Asur egemenliğine girmiştir. İlki Asur kralı I. Salmanassar döneminde M.Ö. 1260-1190 yılları arasında olmuştur. İkincisi M.Ö. 1116 yılında olmuş.²² Üçüncü Asur egemenliği ise Asurlar'ın MÖ 825 yılında Diyarbakır'da hâkim olan Bît-Zamani krallığına son vermesiyle olmuştur. M.Ö. 800, 762, 726 ve 705 yıllarından kalan Asur belgelerinden Hurriler'den kalan surların onarıldığı ve şehrin bayındır hale getirildiği öğrenilmektedir.²³ M.Ö. 775 yılında Urartular Diyarbakır'a hâkim olmuştur. Asurların Diyarbakır'daki son hâkimiyetleri ise M.Ö. 736 yılından M.Ö. 653 yılına kadar devam etmiştir.²⁴

Asur egemenliğinden sonra Diyarbakır'a M.Ö. 635 senesinde İskitler hâkim olmuştur. M.Ö. 625-550 yılları arasında ise Medler şehre hâkim olmuştur. Med devletinin M.Ö. 550 yılında yıkılmasıyla şehir Pers egemenliğine girmiştir. Pers hükümdarı I. Darius döneminde ülke satraplık denilen bölümlere ayrılmış ve Diyarbakır şehri Armeniya satraplığına bağlanmıştır. M.Ö. 331 yılında Pers Kralı III. Darius ile Makedonya Kralı Büyük İskender orduları arasında Gagamela Savaşı yapılmıştır. Bu savaşı Büyük İskender kazanmış ve "Asya Kralı" olarak ilan edilmiştir. Böylece Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Mezopotamya bölgesi Büyük İskender'in egemenliğine girmiştir. İskender'in genç yaşta ölümünden sonra (33 yaş) kurmuş olduğu imparatorluk bölümlere ayrılmış, Mezopotamya ve İran, MÖ 323 yılında Selevkosların payına düşmüştür. M.Ö. 140 senesinde Diyarbakır ve etrafında Part

²⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 51.

²¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 52-57.

²² Ahmet Refik, *Büyük Tarih-i Umumi*, İstanbul, 1328, 1/ 178; Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, 31.

²³ Canan Parla - Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 17, Diyarbakır, 2016, 17.

²⁴ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 64- 68.

egemenliği başlamıştır. Şehir daha sonra Tigran egemenliğine ve M.Ö. 69 senesinde Roma egemenliğine girmiştir.²⁵

Diyarbakır'da M.Ö. 69 ve M.S. 53 yılları arasında Romalılar hâkim olmuştur. Bu dönemde şehir Romalılar ve Partlar arasında sürekli el değiştirmiştir. Sâsânîler'in İran'da güçlenmesiyle birlikte şehir bu sefer de Roma-Sâsânî savaşlarına tanıklık etmiştir. Doğu Roma imparatoru II. Constantius 349 yılında saldırılar sonucu zarar gören kaleyi onarmış ve Sâsânîler'in şehre saldırısını durdurmak için şehrin etrafını surlarla çevirmiştir. Bu dönemde Diyarbakır'da ağır silah cephaneliği kurularak şehir düşmanı korkutan bir hâle getirilmiş; bölgenin askeri ve siyasi merkezi olmuştur.²⁶ Romalılar'ın yapmış oldukları tüm bu çalışmalara rağmen şehir 359 ile 502 yıllarında Sâsânîler'in işgaline uğramıştır.²⁷

2.2. Diyarbakır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi (639)

Diyarbakır'ın fethini anlamak için öncelikle Cezire bölgesinin fethine bakmamız gerekmektedir. Fethin dini, siyasi, coğrafi, iktisadi ve askeri nedenleri bulunmaktadır. Dini nedenler, İslâm'da yer alan cihat ve fetih siyasetidir. Siyasi nedenler, Bizans İmparatoru Heraklius (610-641) döneminde Anadolu'nun Themalar²⁸ adı verilen askeri eyalet sistemine bölünmesidir. Themalar'ın bölge halkına kötü davranmaları Bizans'ın bölgede zayıflamasına sebep olmuştur. Themalar'ın kurulduğu yerlerden biri de Cezire bölgesi olmuştur. Sâsânîler ve Bizans arasında uzun yıllar devam eden savaşlardan bölge halkının bıkması ve Müslümanları kurtarıcı olarak görmeleri fethin coğrafi nedenleri olmaktadır. Geçim sıkıntısı çeken Arapların yüksek maaş ve ganimetlerden yararlanmak için savaşlara katılmaları iktisadi nedenler olurken; İslâm fetihlerinin başladığı dönemde Cezire bölgesinin Bizans ve İran toprakları içerisinde yer almaması, bölgede herhangi bir devlet

²⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 81-98.

²⁶ Ahmet Kütük, *Bizans İmparatorluğu Zamanında Âmida (Diyarbakır) (IV.-VII. Yüzyıl)*, Uluslararası Tarih Dergisi, 2015, Bizans Özel Sayısı, 7/ 77-97.

²⁷ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 7 Aralık 2023); Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 110.

²⁸ Thema: Bizans döneminde Anadolu'nun askeri eyalet sistemlerine ayrılmasıdır. Bu sistemde Anadolu dört büyük Thema şeklinde düzenlenmiştir. Themalar tamamıyla askerî idare birlikleri olup sivil idareler de onlara bağlıydı. Strategos adı verilen kumandanlar tarafından yönetiliyordu. (Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, 100.)

otoritesinin olmaması, bölgenin savunmasız kalmasına sebep olmuştur. Tüm bu sebepler bölgenin fethini gerektiren faktörler olmuştur.²⁹

Diyarbakır'ın İslâm devletinin egemenliğine geçmesi Hz. Ömer döneminde olmuştur. Hz. Ömer 639 yılında Diyarbakır'ın fethi için İyâz b. Ganm'ı görevlendirmiştir. Hâlid b. Velîd'in oğlu Süleyman da bu orduda yer almıştır. Rivayete göre Süleyman Diyarbakır'ın alınması esnasında şehit olmuştur.³⁰ Diyarbakır Sur ilçesinde bulunan Hz. Süleyman Camii'nin alt katında Hâlid b. Velîd'in oğlu Süleyman ile onunla birlikte şehrin İslâm orduları tarafından ele geçirilişi esnasında şehit olan 27 sâhabenin kabirleri yer almaktadır.³¹ Hâlid b. Velîd'in oğlu Süleyman ve 27 sâhabenin kabirlerinin bu bölgede yer alması bölgenin kutsal değerini arttırmıştır. Bu yüzden İslâm devletine geçişten sonra burası her zaman insanların ziyaret ettiği kutsal bir yer olmuştur. Günümüzde de Hz. Süleyman Camiî diğer bölgelerden gelen insanların Diyarbakır'da ziyaret ettiği önemli noktalardan biri olmaktadır. Diyarbakır'ın hangi yılda fethedildiği ile ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır.³² İbn'ul-Esîr fethin 17/638 yılı içerisinde olduğunu, İbn'ul-Esîr İbni İshak'tan rivayetle Cezire fethinin hicri 19 senesinde olduğunu söyler.³³ Genel kabul gören bilgi ise Diyarbakır'ın Cezire bölgesindeki diğer yerlerle aynı tarihte fethedildiğidir.³⁴ Vâkidî fethin tarihiyle ilgili şunları aktarmaktadır: İslâm ordularının şehrin önüne gelişi hicretin 17. senesinde 7 cemaziyülevvel cuma³⁵ günüdür. Diyarbakır'ın beş ay devam eden bir kuşatma ile alındığı düşünülürse fethin hicri 18. yıla kayması muhtemeldir.³⁶ 639 yılındaki fetih ile Diyarbakır şehir kimliği İslâm olmaya başlamıştır. Bölgede yüzyıllarca süren Bizans-Sâsânî savaşları ve şiddetli baskıları karşısında yorulan halk, Müslümanları kurtarıcı olarak görmüştür. Müslümanların yönetiminde şehirde

²⁹ Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, 95-106.

³⁰ Said Paşa, *Diyarbakir Tarihi*, Diyarbakır, 1302, 26; Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, 147; Göyünç, "Diyarbakır".

³¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz: Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2001, 26; M. Mehdi İlhan, "Diyarbakır'ın Türbe, Yatur ve Mezarlıkları", *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1996, 182.

³² Abdurrahman Acar, *Âmid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vâkidî'ye göre)*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Diyarbakır, 1999, 1/ 196.

³³ İbn'ul-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1985, 2/ 535.

³⁴ Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, 110.

³⁵ Hicri 17 yılı 7 cemaziyülevvel cuma günü miladi olarak 27 Mayıs 638 Perşembe gününe denk gelmektedir. Acar, *Âmid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vâkidî'ye göre)*, 197.

³⁶ Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, 111.

bulunan diğ er din mensuplarına dil ve inan   hürriyetine sağlanmıştır. Herhangi bir zorlama yapılmamıştır. Tarihi kayıtlar, mahkeme sicilleri ve sözlü tarih verileri bunu ispatlamaktadır.³⁷

2.3. Artuklulara Kadar Diyarbakır'da Hüküm Süren Müslüman Devletler (639-1183)

H . Osman'dan sonra halife olan H . Ali'nin halifeliğini tanımayan Muaviye, 661 yılında şam'da Emevi devletini kurmuş ve Cezire bölgesinin içinde bulunan Diyarbakır, Urfa, Meyyaf rikin, Mardin, Erzen ve Siirt şehirlerini ele geçirmiştir. Emev  Devleti'nin hâkimiyeti döneminde Diyarbakır'da herhangi bir eser yapılmamıştır. Emev ler'den sonra Diyarbakır bir diğ er İslâm Devleti olan Abbâsîler'in hâkimiyetine geçmiştir. Bölge Emev ler'den beri devam eden Hâricîler'in isyanlarına sahne olmuştur. Bölgeye gönderilen İ   b. şeyh b. Sel  eş-şeyban  868 yılında Abbâsî halifesine isyan ederek bağımsızlığını ilan etmiş böylece bölgede otuz yıl sürecek olan şeyhoğulları egemenliği başlamıştır. şeyhoğulları egemenliği döneminde Diyarbakır bölgedeki diğ er halklar ve Hâricîler ile yapılan savaşlara tanık olmuştur. 899 yılında Halife Mu'taz d-Bill h'in şehri kuşatıp ele geçirmesiyle şeyhoğulları dönemi son bulmuştur.³⁸

şeyhoğullarından sonra Diyarbakır'da önce 930-980 yılları arasında Hamd n ler, bunu takiben 980-984 yılları arasında Büveyhoğulları ve sonra 984-1085 yılları arasında Mervânîler hâkim olmuştur. Hamd n ler döneminde Diyarbakır'ın etrafındaki kaleler Bizans Devleti'nin egemenliğine girmiştir; fakat Diyarbakır İslâm ordularının elinde kalmıştır. Bizans bu dönemde şehri bir türlü ele geçirememiştir. Bizans İmparatoru Nikaphoros Phokas 966 yılında büyük bir ordu hazırlayıp şehre saldırmış; ama şehri ele geçirememiştir. Bizans İmparatoru 973 ile 974 yıllarında şehri tekrar kuşatmış fakat bir türlü amacına ulaşamamıştır.³⁹ Diyarbakır'da Büveyhoğulları hâkimiyeti kısa s rm ştir. Daha sonra şehirde hâkim olan Mervânîler döneminde Dicle Nehri  zerine köprü yaptırılmıştır. Bu köprü halk arasında On Gözlü Köprü olarak bilinmektedir. Ayrıca şehrin etrafını saran surlar bu dönemde tamir

³⁷ S dar Ergül, *Anadolu Fethinin Anahtarı Diyarbakır'ın Fethi ve Kısa Tarihi*, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi, (Erişim 12 Kasım 2023), 25-26.

³⁸ Göyünç, "Diyarbakır".

³⁹ Göyünç, "Diyarbakır".

edilmiştir. Halk bu dönemde bolluk ve bereket içerisinde gayet iyi bir şekilde yaşamıştır. Aynı zamanda Diyarbakır birçok yerden gelen şairlerin, âlimlerin, hekimlerin toplandığı bir merkez haline gelmiş ve İslâm dünyasındaki önemli yerlerden biri olmuştur.⁴⁰

1046 yılında Mervânîler Nasrüddevle döneminde Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Anadolu'nun doğusuna akınlar yapmaya başlamıştır. Nasrüddevle bu dönemde Tuğrul Bey'in hâkimiyeti altına girmiştir. Diyarbakır Kalesi'ne ve bölgeye Türkmen liderler getirilmiştir. 1070 yılında Sultan Alparslan'ın Diyarbakır'a gelmesiyle Diyarbakır'da hâkim olan Mervânîler Sultan Alparslan'a itaat etmişlerdir. 1084 yılında Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti şehri kuşatmaya başlamış ve 1085 yılında şehir alınarak, kaleler Türkmen beylere iktâ olarak verilmiştir.⁴¹

Şehir 1085 yılından 1093 yılına kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin egemenliğinde kalmıştır. 1093 yılında ise Selçuklular'ın bir kolu olan Suriye Selçukluları ya da diğer adıyla Şam Selçukluları'nın hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 1092 senesinde vefat etmesiyle birlikte Alp Arslan'ın oğlu Tutuş, Suriye'de bağımsızlığını ilan ederek Suriye Selçukluları Devletini kurdu. 1093 yılında Tutuş Diyarbakır üzerine bir sefer hazırlayarak şehri kendi hâkimiyetine aldı ve şehirdeki kalelere kendi adamlarını yerleştirmiştir.⁴² Alp Arslan'ın oğlu Tutuş ile Melikşah'ın oğlu Sultan Berkyaruk arasındaki saltanat mücadelesi için yapılan savaşta Tutuş yenildi ve 1095 yılında öldü. Tutuş'un vefatından sonra Diyarbakır bölgesi bölümlere ayrılmış ve şehir İnaloğulları'nın hâkimiyetine girmiştir.⁴³

İnaloğulları 1097-1142 yılları arasında Diyarbakır'da hâkim olmuştur. 1116 yılında Diyarbakır'da etkisi dört yıl süren büyük bir kıtlık yaşanmış ve bu kıtlık sonucunda birçok insan hayatını kaybetmiştir.⁴⁴ Ayrıca İnaloğulları döneminde 1119 yılında Ulu Cami yanmış daha sonra onarılmıştır. 1142 yılından sonra ise Âmid Emîri İlaldı'nın veziri Nisanoğlu Müeyyidüddin şehrin idaresini ele geçirmiş ve İnaloğulları

⁴⁰ Göyünç, "Diyarbakır"; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 219-222.

⁴¹ Göyünç, "Diyarbakır".

⁴² Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 249-250.

⁴³ Ali Sevim, *Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Katılması, Atatürk Konferansları, 1971-1972*, TTK Yayınları, Ankara, 1975, 307.

⁴⁴ Said Paşa, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır, 1302, s. 72; Said Paşa, *Mir'atü'l-İber*, İstanbul, 1304, 8/ 53-60.

Beyliği sona erinceye kadar şehri yönetmişlerdir. İnalğulları Beyliği 1151 yılında Mardin ve Meyyâfârikîn Artukluları'nın hâkimiyetini kabul etmiştir. Selâhaddin Eyyûbi'nin 1183 yılında Âmid şehrini Nisanoğulları'ndan alarak Hısnıkeyfâ Artuklu emiri Nureddin Muhammed'e vermesiyle şehirde Artuklu hâkimiyeti başlamıştır.⁴⁵



⁴⁵ Göyünç, “*Diyarbakır*”.

1.BÖLÜM

ARTUKLU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

1.1. Artuklu Siyasi Tarihi (1102-1409)

Artuklu Beyliği Mardin, Harput ve Hasankeyf bölgelerinde 1102-1409 yılları arasında kurulan bir Anadolu Beyliği'dir. Artuklular kurulduğu ilk dönemde Selçuklular'a bağılıken daha sonra Eyyûbî etkisinde kalmışlardır. Artuklular, 1250 yılında Memlûkler'e, 1260 yılında İlhanlılar'a, tekrar Memlûkler'e, Timur'a ve son olarak Karakoyunlular'a tabi olmuşlardır.⁴⁶ Artuklu Beyliği'nin kurucusu Artuk b. Eksük et-Türkmanî'dir. Artuk b. Eksük et-Türkmanî Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Alparslan ve Melikşah döneminlerinde komutanlık yapmış büyük bir devlet adamıdır. Artuk b. Eksük et-Türkmanî adından da anlaşıldığı gibi Türkmen'dir. Artuk Bey, Oğuzlar'ın Döğër⁴⁷ boyuna üyedir.

Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan ve Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenis (Romen Diyojen) arasında 26 Ağustos 1071 tarihinde yapılan Malazgirt Savaşı'nı Alparslan kazanmıştır. Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan'ın yanındaki komutanlardan biri de Artuk Bey'di. Savaşın sonra Sultan Alparslan komutanlarına *"Rum ülkesine dağılmalarını, ele geçirecekleri şehir ve memleketlerin kendilerine ait olacağını ve kendilerinden sonra da çocuk ve torunlarına geçebileceğini, hiç kimsenin bunu ellerinden alamayacağını"* bildirmiştir.⁴⁸ Sultan Alparslan savaşa katılan komutanlarına Anadolu'da bazı yerleri iktâ olarak vermiştir. Artuk Bey'in payına Harput, Malatya, Âmid ve Mardin şehirleri düşmüştür. Artuklu Beyliği Mardin, Harput ve Hısnıkeyfâ Artukluları olarak Mezopotamya'nın kuzey bölümünde üç kola ayrılarak siyasi hayatlarına devam etmişlerdir.⁴⁹

Artuklu beylikleri içerisinde en uzun süren kol Mardin Artuklular'ı olmuştur. Beyliğin kurucusu Necmüddin İlgazi'dir. Beyliğin kurulduğu dönemde Anadolu'da büyük bir tehlike olan Haçlılar'a karşı savaşılan Necmüddin İlgazi Haçlılar'ın Anadolu'da ilerlemelerine imkân vermemiştir. İlgazi, 1085 yılında Bitlis ve Erzen'de kurulan Dilmaçoğulları Beyliği ile birlikte hareket ederek Haçlılar'a karşı savaşımıştır.

⁴⁶ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye*, Ankara, 1969, 44.

⁴⁷ Coşkun Alptekin, "Artuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 20 Aralık 2023).

⁴⁸ Ali Sevim, 'Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri', *Belleten*, 1962, S. 101, 26/ 124-125.

⁴⁹ Alptekin, "Artuklular".

Bu dönemde güçlü bir Haçlı ordusunun Halep'e saldıracağını duyunca İlgazi hemen harekete geçmiştir.⁵⁰ İlgazi, Dilmaçoğlu Toğan (veya Sagan) Arslan ile bir ittifak yapıp 20 bin kişilik bir ordu hazırlayarak Antakya Haçlı Prensi Roger ile Telafrin'de savaştı. 1119'da yapılan bu savaşta Roger büyük bir yenilgi alarak hayatını kaybetmiştir.⁵¹ İlgazi daha sonra Harran ve Nusaybin'i de egemenliği altına almıştır. 1118'de Halep'i ele geçirmiştir. Halep'in alınması İlgazi'nin siyasi kariyerinde önemli bir yer edinmiştir.⁵² İlgazi, oğlu Timurtaş'ı Halep hükümdarı olarak vazifelendirmiş ve Mardin'e dönmüştür.⁵³ Melik olarak Timurtaş'ı gören Haçlılar tekrar Halep'e saldırmış ve şehri yağmalamışlardır.⁵⁴ Bu olaydan sonra İlgazi büyük bir ordu hazırlayarak 1119 yılında Haçlılar'a saldırmış. Kanlı Savaş denilen bu savaşta Haçlılar büyük bir yenilgiye uğratılmıştır.⁵⁵ Kazanılan bu zaferden sonra Abbâsî Halifesi Necmüddin İlgazi'ye çeşitli armağanlar göndererek onu tebrik etmiştir.⁵⁶ Ayrıca Abbâsî Halifesi İlgazi'ye "Dinin Yıldızı" unvanını da vermiştir. Halepli tarihçi el-Azîmî, bu zaferle ilgili şu şiiri yazmıştır:

"Şirk koşan azgın adamlara, onlardan intikamımızı tek tek alacağımızı bildir!

*Senin tarafından tuzaklarla sarıldıklarından dolayı onlardan bir haberci bile kurtulamadı."*⁵⁷

Mardin Artukluları'nın başına Necmüddin İlgazi'den sonra oğlu Hüsâmüddin Timurtaş geçti. Timurtaş, kızı Sâfiye Hatun'u Musul Atabegi Seyfüddin ile evlendirerek akrabalık bağı kurdu. Bu bağ ile Timurtaş çevresinden Mardin Artuklularına karşı gelebilecek saldırılara da mâni olmak istemiştir.⁵⁸

⁵⁰ Kâtip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, çev. Y. Metin Yardımcı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006, 9.

⁵¹ Ali Sevim- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, 1/ 160.

⁵² Alptekin, "Artuklular".

⁵³ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl- I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, 81-83.

⁵⁴ Kemalüddin İbnü'l-Adim, *Zübde'tül- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, 131-138.

⁵⁵ Usâme İbn Münkız, *Kitab el İ'tibar (İbretler Kitabı)*, 6. Baskı, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2018, 69.

⁵⁶ Ali Sevim, 'İlgazi, Necmeddin', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 25 Aralık 2023).

⁵⁷ Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, 2. Baskı, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2006, 34; İbrahim Etem Polat, "Arap Edebiyatında Artuklu-Haçlı Mücadelesi", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, (41-56), Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin, 2008, 1/ 51.

⁵⁸ Hasen Kâmil Şumeysâni, *Medinetü Mardin (Mine'l Feth'ül Arabi İlâ Seneti M. 1515)*, Beyrut, 1987, 160.

Timurtaş'ın ölümünden sonra Mardin Artukluları'nın başına oğlu Necmüddin Alpi geçti. Necmüddin Alpi'nin siyasi alanda yaptıkları; ülkesinde adalete, eğitime önem vermesiyle Mardin Artukluları hem iç hem dış politikada önemli bir yere gelmiştir. Alpi, ülke sınırlarını genişletmek için Anadolu Selçuklu Devleti ile ittifak yaparak Malatya şehrini kendi topraklarına katmıştır. Haçlılar'a karşı da önemli başarılar kazanmıştır. Frenklerin elindeki kaleleri alarak Haçlı liderlerini esir almış ve İslâm ordularının Haçlılar karşısında güçlenmesine her daim destek vermiştir.⁵⁹

Mardin Artuklularının başına Necmüddin Alpi'den sonra oğlu Kutbüddin II. İlgazi geçmiştir. Kutbüddin II. İlgazi Mardin'de büyük bir cami yaptırmıştır.⁶⁰ Ülkesinde hanlar, medreseler, mescitler ve eğitim kurumları yaparak Anadolu'nun imarına önem vermiştir. Kutbüddin II. İlgazi döneminde her yerden bilginler Mardin'e gelmiştir.⁶¹ Kutbüddin II. İlgazi tüm bu faaliyetlerin yanında askeri faaliyetlere de önem vermiştir. Selâhaddin Eyyûbî, bu dönemde Harran, Habur, Dârâ ve Nusaybin şehirlerini ele geçirmişti. Selâhaddin'in Mardin Artuklu ülkesine tehdidi sonucunda Kutbüddin II. İlgazi, II. Kılıcarslan ile birlik olmuştur. Kutbüddin II. İlgazi 1184 senesinde vefat etmiştir. Hüsamüddin Yavlak babası öldüğü zaman henüz on iki yaşında olmasına rağmen Mardin Artuklularının başına geçti. Nizâmeddin Alpkuş'u devlet işleri ile görevlendirdi. Hüsamüddin Yavlak döneminde Mardin Artukluları Eyyûbîler'in baskısı altında kaldı. Selâhaddin Eyyûbî'nin 1193 senesinde vefat etmesiyle birlikte Mardin Artukluları rahat bir nefes aldı. Fakat el-Melikü'l-Âdil'in oğlu el-Melikü'l-Eşref 1202 senesinde Mardin'e saldırdı. Mardin Artukluları zor bir durumda kalarak, Halep Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'in araya girmesiyle Eyyûbîler'in egemenliğine girmeyi kabul ettiler.⁶²

Hüsamüddin Yavlak'tan sonra Mardin Artuklularının başına kardeşi Nâsırüddin Artuk Arslan geçti. Nâsırüddin Artuk, 1207 senesinde askerlerini Ahlat sınırlarına gönderdi. Kuşatmanın haberini alan Eyyûbî Eşref, Mardin şehrine doğru gelerek Mardin Artuklu hükümdarı Nâsırüddin Artuk Arslan'ı tehdit etti. İbn'ul Esîr bu konuyla ilgili şöyle bir açıklama yapmıştır: "*Eşref, askerlerini Mardin vilayeti*

⁵⁹ İbrahim Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, Gençler Kitapevi, İstanbul, 1944, 45.

⁶⁰ Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, 45.

⁶¹ Hasen Kâmil Şumeysâni, *Medinetü Mardin (Mine'l Feth'ül Arabi İlâ Seneti M. 1515)*, 183-184.

⁶² Alptekin, "*Artuklular*".

üzerine sevk ederek, giriş kısımlarını ele geçirdi. Çevresine üstün gelerek, sakinlerine güç yetirdi.”⁶³

Nâsırüddin Artuk Arslan’dan sonra Mardin Artuklularının başına Said I. Necmüddin Gazi geçti. Bu dönemde Musul’da hâkim olan Bedreddin Lü’lü, Mardin Artukluları’na iktâ olarak verilen Nusaybin’i ele geçirmişti. 1243 yılında Anadolu Selçuklu Devleti ile Moğollar arasında Köseadağ Savaşı oldu. Bu savaşta Anadolu Selçuklu Devleti yenildi ve Anadolu’da Moğol istilasına başladı. Moğollar; Urfa, Malatya, Ahlat, Diyarbakır, Meyyâfarîkin ve Halep sınırına kadar ilerleyerek kervan tüccarlarını öldürüp, mallarına el koydular.⁶⁴

İlhanlı Devleti’nin 1256 yılında kurulmasıyla Moğollar’ın Anadolu üzerindeki baskıları daha da artmaya başladı. İlhanlı hükümdarı Hülâgû, 1257 senesinde Moğollar’a ait bir birliğini Mardin ve Meyyâfarîkin üzerine göndererek Meyyâfarîkin’i Moğol egemenliğine alarak Mardin’i kuşattı. Bu kuşatma Mardin halkının büyük sıkıntılar yaşamasına sebep oldu. 1260 yılında Said I. Necmüddin Gazi Mardin kuşatmasında hayatını kaybetti.⁶⁵

Mardin Artuklu hükümdarı Said I. Necmüddin Gazi’den sonra yerine oğlu Kara Arslan hükümdar oldu. Bu dönemde Mardin’de yiyecek sıkıntısı ve çeşitli hastalıklar ortaya çıkmaya başlayınca Kara Arslan, Moğollar ile bir anlaşma yaparak şehri Moğollar’a teslim etmek zorunda kaldı.⁶⁶ Kara Arslan, Moğollar adına para bastırarak hutbe okuttu.⁶⁷ Kara Arslan’ın vefatından sonra yerine oğlu Şemseddin Dâvut geçti. Dâvut’un hükümdarlığı kısa sürdü. Dâvut’un vefatından sonra Mardin Artuklularının başına kardeşi II. Necmeddin Gazi geçti.

II. Necmeddin Gazi, İlhanlıların egemenliğini kabul ederek Moğollar ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Böylece Mardin Artuklularının siyasi hayatının devam etmesini sağladı. Bu dönemde İlhanlı hükümdarı Gazan Han, II. Necmeddin Gazi’nin kendisine bağlı olmasından Amid şehrini kendisine verdi. 1312 senesinde II. Necmeddin Gazi vefat ettikten sonra oğlu Ali Alpi tahta geçti. Ali Alpi’nin tahtta

⁶³ İbn’ul-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, 12/ 254.

⁶⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, 195.

⁶⁵ Aptekin, “Artuklular”.

⁶⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 184.

⁶⁷ Abu’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, 2/ 575.

kalma süresi çok kısa oldu. Ali Alpi'den sonra yerine el-Melikkü's-Salih Artuklu tahtına oturdu. Bu dönemde Memlükler sürekli İlhanlılar'a saldırdı. Mardin Artukluları da İlhanlı egemenliğinde oldukları için Memlüklerin saldırıları Artuklular'ı da rahatsız etmeye başladı. 1315 senesinde Memlüklerin Halep valisi Şahâbeddin Karatay, Mardin'i ve etrafındaki diğer yerleri yağmaladı. Bu sırada Moğol Hanının ölümünü fırsat olarak gören Türkmen Cacaoğlu Alâeddin, birçok kişiyi öldürtüp esir alarak Amid'i işgal etti.⁶⁸ el-Melikkü's-Salih'in vefatından sonra Mardin Artuklularının başına el-Melikü'l-Mansûr Ahmed geçti. el-Melikü'l-Mansûr Ahmed Karakoyunluların başında bulunan Bayram Hoca'nın saldırıları karşısında Celayir Sultanı Üveys'ten yardım istedi.⁶⁹ el-Melikü'l-Mansûr Ahmed'ten sonra Artuklular'ın başına 1368 yılında oğlu Mahmut geçti. Mahmud'dan sonra amcası Şemseddin Dâvut Artuklu tahtına oturdu. Şemseddin Dâvut 1376 yılında vefat etti. Şemseddin Dâvut'tan sonra oğlu Mecdüddin Îsâ tahta geçti. Mecdüddin Îsâ çok akıllı, askeri faaliyetlerde cesur bir hükümdar olmasına rağmen onun dönemi Timur gibi bir dünya imparatoruyla aynı döneme denk geldi ve bu durumdan zararlı çıkan Mecdüddin Îsâ oldu. Mecdüddin Îsâ Timur'un egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bu şekilde Mardin'in işgal edilmesine engel olabildi. Necdüddin Îsâ'dan sonra Mardin Artukluları'nın tahtına oğlu Şahâbeddin Ahmed geçti. Şahâbeddin Ahmed döneminde Mardin'de Akkoyunlular hâkim olmaya başladı. Şahâbeddin Ahmed şehri Akkoyunlulara karşı koruyamayacağını görünce Karakoyunlu Kara Yusuf ile anlaşma yaparak şehri ona verdi.⁷⁰ Böylece 1106 yılında kurulmuş olan Artukluların en uzun süren kolu olan Mardin Artukluları 1409 yılında yıkılmış oldu.

Artuklu Beyliği'nin bir diğer kolu Harput Artukluları'dır. Artuk Bey'in torunu Belek b. Behrâm'ın Harput'u Çubukoğulları'ndan alarak topraklarına katmasıyla Harput ilk defa Artuklu egemenliğiyle tanışmış oldu. 1122 senesinde Süleyman bin İlgazi Harput'u Belek'ten aldı.⁷¹ Belek b. Behrâm amcaları İlgazi ve Sökmen ile

⁶⁸ Alptekin, "Artuklular".

⁶⁹ Mehmet Fuat Köprülü, "Artukoğulları", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yayınları, Eskişehir, 1997, 619.

⁷⁰ Alptekin, "Artuklular".

⁷¹ Gülay Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", Belleten, LXI/ 230, 1997, 88-91.

beraber Haçlı ordularına karşı zorlu bir çatışmaya girdi. 1128 senesinde Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Dâvud, Harput'u ele geçirdi.⁷²

1144 senesinde Dâvud Hani'de ölünce yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan hükümdar oldu. Fahreddin Kara Arslan'ın Nureddin Muhammed ve İmadeddin Ebubekir adlarında iki erkek çocuğu vardı. Fahreddin Kara Arslan'dan sonra Harput Artuklularının başına büyük olan Nureddin Muhammed geçti.⁷³ Nureddin Muhammed başa geçtikten sonra kardeşi İmadeddin Ebubekir'i Palu'ya vali olarak tayin etti.⁷⁴ 1180 senesinde Nureddin Muhammed ile Anadolu Selçuklu hükümdarı (kayınpederi) II. Kılıcarslan ile araları bozuldu. Nureddin Muhammed, kardeşi İmadeddin Ebubekir'i de yanına alarak Selâhaddin Eyyubi'ye sığındı ve Selâhaddin Eyyubi'nin hizmetine girdi.⁷⁵

Selâhaddin Eyyûbî, 1185 senesinde Musul'u kuşatmak için Harran'dan hareket edip Düneysir (Kızıltepe)'ye geldi. Bu arada Nureddin hastaydı. İmadeddin Ebubekir yanına Amid askerlerini de alarak sultanın Musul'a yapacağı sefere katılmak için geldi. Musul kuşatıldığında İmadeddin Ebubekir abisi Nureddin'in vefat ettiği haberini aldı. Bu haberin üzerine İmadeddin sultandan izin alarak ülkesine geri döndü.⁷⁶ Nureddin vefat ettiğinde çocukları küçük yaşlarda idi. Bunun için İmadeddin, kendisinin tahta çıkacağını düşünüyordu. Fakat İmadeddin'in düşündüğü gibi olmadı. Yeğeni Kutbeddin Sökmen babasının yerine tahta geçti. İmadeddin ise Harput şehrine giderek orada bağımsızlığını ilan etti.⁷⁷ İmadeddin Harput'ta 1203 senesine kadar egemenliğini sağladı ve aynı yıl vefat etti. Harput Artuklularının tahtına İmadeddin'den sonra oğlu Nizameddin İbrahim geçti. Nizameddin İbrahim amcazadesi Nasıreddin Mahmud'dan korunmak amacıyla Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Süleymanşah'ın egemenliğine girdi. II. Süleymanşah 1204 senesinde vefat edince Anadolu Selçuklu tahtına kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev çıktı. Bu

⁷² Alptekin, "Artuklular".

⁷³ İbnu'l-Ezrak el-Fâriki, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısım)*, 91.

⁷⁴ Nureddin Arıçoğlu, *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yayınları, İstanbul, 1964, 46.

⁷⁵ Bundari, *Sene'l-Berkî's-Şâmî*, Haz: Ramazan Şeşen, İstanbul, 2004, 220-221.

⁷⁶ İbn Şahinşah, *Midmaru'l-Hakaik ve Sırru'l-Halaik*, thk. Hasan Hubşi, Kahire 2005, 239-240; İbn Şeddad, *En-Nevadiru's-Sultaniye ve'l-Mehasinu'l-Yusufiyye*, Thk. Ahmed İbiş, Dımaşk 2005, 142; Bundari, *Sene'l-Berkî's-Şâmî*, 325.

⁷⁷ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, 11/ 194; İbn Şeddad, *En-Nevadiru's-Sultaniye ve'l-Mehasinu'l-Yusufiyye*, 142.

olayların üzerine Nizameddin, Sümeysat hâkimi Eyyûbî Melik Efdal ile beraber Kayseri'ye onun yanına gitti ve onun egemenliğine girdi.⁷⁸

Nizameddin'in ölümünden sonra başa İzzeddin Hızır geçti. İzzeddin Hızır 1225 senesinde vefat etti. İzzeddin Hızır'dan sonra Harput Artuklarının başına oğlu Nureddin Artukşah geçti. Alaaddin Keykubad, 1227 senesinde Eyyûbî hükümdarı Melik Adil'in kızı Gaziye Hatun ile evlendi. Nikâh töreninde Nureddin Artukşah, Alaaddin Keykubad'a sağdıçlık yaptı.⁷⁹ Sağdıçlık ile Nureddin Artukşah ve Alaaddin Keykubad arasındaki bağlar güçlenmiş oldu. Alaaddin Keykubad, Nureddin Artukşah'a Anadolu'nun batısında iktâ vererek onu o bölgeye gönderdi.⁸⁰

Artukluların bir diğer kolu ise Hısnıkeyfâ Artukluları'dır. Hısnıkeyfâ Artukluları'nın kurucusu Muînüddeve Sökmen, 1102 senesinde Hısnıkeyfâ'yı alarak beyliğini kurdu. Beyliğini daha da sağlamlaştırmak amacıyla Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın hizmetine girip ona bağlılığını bildirdi. Büyük Selçuklu sultanı Berkyaruk 1102 yılında Gümüştekin el-Kayserî'yi Bağdat şahneliğine atadı. Fakat bu dönemde Sökmen'in kardeşi İlgazi Muhammed Tapar'ın Bağdat şahnesi olarak görev yapmakta idi. Bu olaylar üzerine İlgazi ağabeyi Sökmen'i ve Hille emiri Seyfüddevle Sadaka'yı yardım için çağırdı. Sökmen ve Seyfüddevle Sadaka İlgazi'ye yardım etmek için Bağdat'a geldiler. Böylece İlgazi, Gümüştekin el-Kayserî'nin Bağdat'a girmesine mâni olmuş oldu.⁸¹

Sökmen'in vefatından sonra Hısnıkeyfâ Artukluları'nın başına oğlu İbrahim geçti. O, babası kadar iyi bir idareci olmadığından hâkimiyeti çok fazla sürmedi. Bu dönemde Hısnıkeyfâ Artuklular'ı İlgazi'nin egemenliğini kabul etti.⁸²

İbrahim'in vefatından sonra kardeşi Rükneddin Dâvut başa geçti. Dâvut amcası İlgazi ile iyi ilişkiler kurdu. Bu dönemde Haçlılar'a karşı Musul valisi Aksungur el-Porsukî bir sefer düzenledi. Bu sefere İlgazi'nin de katılmasını istedi. Fakat İlgazi sefere bizzat katılmayıp sadece asker göndermekle yetindi. Musul valisi Aksungur bu

⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 12/ 201-202; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 486.

⁷⁹ İbn Bibi, *Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, 1/ 289-313.

⁸⁰ Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, 57-58.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 10/ 289-292; Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, S:103, 1962, 26/ 513-514.

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 10/ 316; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 145.

olay üzerine İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı esir aldı. İlgazi, yeğeni Dâvut'tan da yardım alarak Aksungur ile savaştı. İlgazi ile Aksungur arasında 1115'te yapılan savaşı İlgazi kazandı ve Aksungur'un elinde esir olan oğlu Ayaz'ı kurtarmış oldu.⁸³ İmâdeddin Zengî, 1127 yılında Musul'a gelerek idareyi ele geçirdi. İmâdeddin'in amacı Artuklulara saldırarak kendi topraklarını genişletmekti. Dâvut, Mardin Artuklu hükümdarı Hüsâmeddin Timurtaş ve Âmid beyi İnaloğlu İlaldı ile beraber hareket etti. Dâvut ile Zengî arasında 1129-1130 yıllarında Dârâ kasabası civarında savaş yapıldı. Gönderilen askerlere rağmen Dâvut savaşta ağır bir yenilgi alarak Cezîre-i İbn Ömer'e çekildi. Savaşı kazanan Zengî, Serci ve Dârâ kasabalarını ele geçirdi.⁸⁴ Zengi daha sonra yönünü Haçlılar'a çevirdi. Dâvut, Zengî'nin Haçlılar ile savaşını fırsata çevirip 1131 yılında Siirt ve çevresini kendi topraklarına kattı. Timurtaş, Dâvut'a karşı Zengî ile ittifak yaptı. Zengî ve Timurtaş 26 Nisan 1134 tarihinde Âmid'de yapılan savaşta Dâvut'u yendi. Fakat Zengî Amid'i ele geçiremedi ve kendi ülkesine geri döndü.⁸⁵ 1139 senesinde İmâdeddin Zengî, Timurtaş'ın egemenliğindeki Re'sü'l-ayn ve Dârâ'ya saldırdı. Bu dönemde Zengî, Timurtaş'ın kızı Safiye Hatun ile evlendi. Evlilikten sonra Zengî, Timurtaş'ın da kuvvetlerini yanına alarak Dâvud'a saldırmaya başladı. Dâvut, Zengî ve Timurtaş'ın ittifakına karşı koyamayarak oğlu Kara Arslan ile birlikte Âmid'e kaçtı. Yapılan bu ittifak karşısında Dâvut, Anadolu Selçuklu sultanı Mesud'dan yardım istedi; fakat umduğu yardımı bulamadı. Zengî, kendisinin egemenliğinde olması koşuluyla Âmid şehrini Timurtaş'a bıraktı.⁸⁶

Dâvut, 22 Temmuz 1144 tarihinde öldü. Dâvut'tan sonra yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan geçti. Fahreddin Kara Arslan, Hısnıkeyfâ, Harput ve Palu'da hüküm sürerken kardeşi Arslandoğmuş ise Malazgirt Kalesi'nde hüküm sürdü. Kara Arslan döneminde Artuklular tekrar Zengî'nin tehditlerine maruz kaldı. Zengî bu dönemde Hani, Arkanin (Ergani), Çermük, Silvan, Cebelcûr ve Karyeteyn gibi yerleri işgal etti ve bu yerlerin yönetimini Arslandoğmuş'a verdi. Arslandoğmuş'u himayesi altına alarak kardeşlerin aralarının açılmasına neden oldu. Kara Arslan, Zengî'nin bu

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 10/ 400; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 147.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih, Tercümesi*, 10/ 524; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 154-155.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11/ 23-24, İbnü'l Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, 385; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 155.

⁸⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 157.

hamlesine karşılık Urfa kontu II. Joscelin ve Irak Selçuklu sultanı Mesud ile anlaştı. Zengî'nin 15 Eylül 1146 tarihinde ölmesiyle Artuklular büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldu.⁸⁷

Fahreddin Kara Arslan'dan sonra başa Nureddin Muhammed geçti. Nureddin Muhammed döneminde Amid şehri alındı.⁸⁸ Nureddin'in ölümünden sonra başa büyük oğlu Kutbeddin II. Sökmen geçti. Bu dönemde Selâhaddin Eyyubi 4 Mart 1193 tarihinde vefat etti. Artuklular kaybettikleri yerleri geri almaya başladılar.⁸⁹

Kutbeddin II. Sökmen'den sonra Artukluların başına kardeşi Nâsireddin Mahmud geçti. 1204 senesinde Harput Artuklu hükümdarı İmâdeddin Ebû Bekir öldü. Nâsireddin Mahmud Mart-Mayıs 1205 yılında Harput Kalesi'ni kuşattı. Fakat herhangi bir şey elde edemedi ve geri dönmek zorunda kaldı.⁹⁰ Nâsireddin Mahmud, Harput'u ele geçiremeyeceğini anlayınca başta Eyyûbîler'den el-Âdil ve el-Kâmil'in egemenliklerini kabul etti. Sonra ise Anadolu Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus'un egemenliğini kabul ederek siyasi hayatına devam etti. Nâsireddin Mahmud 1222 senesinde vefat etti.⁹¹ Nâsireddin Mahmud vefatından sonra oğlu Melik Mesud başa geçti. Melik Mesud döneminde Melik Kâmil, 1231 yılında Âmid üzerine bir sefer yaptı. Şehri ve etrafını kendi egemenliğine aldı. Âmid'i aldıktan sonra ise Hısnıkeyfâ'yı da fetheden Melik Kâmil Artuklular'ın Hısnıkeyfâ koluna da son vermiş oldu (1232). Hısnıkeyfâ Artukluları'nın 130 yıl devam eden egemenlikleri böylece bitmiş oldu.⁹²

1.2. Artuklu Döneminde Diyarbakır Siyasi Tarihi

1.2.1. Hısnıkeyfâ Artukluları Döneminde Diyarbakır (1183-1232)

Hısnıkeyfâ Artuklu emiri Fahreddin Kara Arslan, Âmid şehrini almayı çok istiyordu. Fakat şehri almak ona nasip olmadı. Âmid'i almak oğlu Nureddin Muhammed'e nasip olacaktı. Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed,

⁸⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 157-159.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11/ 391-392.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 12/ 147; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 172- 176.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 12/ 170-171; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 177.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 12/ 372; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 179.

⁹² Haşim Şahin, *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2016, 60.

Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın kızıyla evlendi. Daha sonra ise bir şarkıcıya gönlünü kaptırdı ve onunla evlendi. Bunun üzerine II. Kılıç Arslan'ın kızı bu durumu babasına ilettili. Sultan II. Kılıç Arslan 1180-1181 yılında Nureddin Muhammed'e doğru hareket etmeye başladı. Bu durumu gören Nureddin Muhammed, Selâhaddin Eyyûbî'den kendisine yardım etmesini istedi. Selâhaddin, Nureddin'e yardım ederek 1180'de II. Kılıç Arslan'a doğru harekete geçti. Nureddin ile bu şarkıcı kadını bırakıp sultanın kızına geri dönmesi koşuluyla aralarında anlaşmaya vardılar.⁹³

Nureddin Muhammed, Selâhaddin Eyyûbî'nin bu yardımına karşılık Suriye ve Cezîre'de yaptığı savaşlarda onunla birlikte hareket etti. Selâhaddin de Nureddin'in bu hizmetine karşılık Âmid şehrini Nureddin'e verdi (1183). Nureddin Âmid şehrinde Selâhaddin ve emirlerine büyük bir ziyafet vererek ona olan bağlılığını göstermiş oldu. Böylece babası Kara Arslan'ın almayı çok isteyip de bir türlü alamadığı Âmid şehrini Nureddin Muhammed almış oldu.⁹⁴ Şehir 1183 yılından 1232 yılına kadar Hısnıkeyfâ Artukluları'nın hâkimiyetinde kaldı. Nureddin şehri ele geçirdikten sonra ilk olarak Urfa Kapısı'nı düzenledi. Daha sonra şehrin surlarını güçlendirmek için Ulu (Evli) Beden burcunun yapımına başladı.⁹⁵

İbn Havkal Amid'in alınmadan önceki durumunu şöyle anlatmaktadır:

“Ben 534 (M. 1139-1140) yılında Âmid'e vardım, şehirde pek az şey kalmıştı. Hala önemli kişilerden ulema ve fuzaladan, ilim, hikmet, fıkıh, edep sahiplerinden zenginlerden, cömert ve yabancılara ikram edenlerden bir grup vardı. Nisanoğulları onlara zulmediyorlar, mallarını müsadere ediyorlar, koydukları vergilerle baskı yapıyorlardı. Bu hal bu kişileri vatanlarından, ailelerinden uzaklaştırdı, dağıttı. Evleri harap oldu, çarşılarında sağlam, meskûn dükkân kalmadı. Ayrıca onlara öyle bir damga vurdu ki, içlerinden biri bir yere giderse canını, malını korumak için adını değiştiriyordu. Nihayet Selâhaddin'in eliyle Nureddin Muhammed b. Kara Arslan 579 (mayıs 1183) yılı başında Âmid'i fethetti. Kapılarını açtı, mukus vergilerini, kötü geleneklerini kaldırdı. İyi, cömert kişiler gibi davrandı. Şimdi şehrin halkının

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11/ 370-372; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 168-170; Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Devri*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, 71-72.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11/ 391-392; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 171-172; Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Devri*, 77-78.

⁹⁵ Canan Parla - Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, 17.

durumlarında canlılık belirdi, adalet yerini buldu."⁹⁶ Anlatılandan hareket ederek Nisanoğulları döneminde Âmid şehrinin hiç de güvenli olmadığı, halkın şehri terk ettiği görülmektedir.

Âmid şehri o dönemde Nisanoğulları'nın elindeydi. Şehir halkı İbn Nisan'ın yönetiminden bıkmış bir şekildeydi. Hatta İbn Nisan'ın kendi adamları bile onun emirlerini yerine getirmemeye başlamıştı. İbn Nisan yönetimindeki halka çok kötü davranıyordu. Şehre saldırılar başlayınca halka hiç azık vermediği yetmiyormuş gibi bir günlük yiyecek bile vermemişti. Burdan hareketle İbn Nisan'ın cimri ve mala düşkün olduğu görülmektedir. İbnü'l-Esîr bu durumu şöyle aktarmaktadır: "*Şehrin burçları her çeşit zahire ile doluydu. Hepsini olduğu gibi bıraktı. Eğer bunların bir kısmını halka verseydi hem şehri hem de diğer mal ve servetini muhafaza etmiş olurdu.*"⁹⁷ Şehir halkına "*Kendiniz için savaşın.*" dedi. Bunun üzerine İbn Nisan'ın askerlerinden biri "*Düşman kâfir değilki onlar kendilerini müdafaa için savaşsınlar!*" diyerek tepkisini gösterdi; ancak İbn Nisan hiçbir şey yapmadı.⁹⁸ Bu yüzden Selâhaddin'in şehre girişi halk tarafından iyi karşılandı. Selâhaddin'in "*Şehir teslim edilirse halka zarar verilmeyeceğini*" bildirmesi üzerine şehir herhangi bir savaş yapılmadan teslim edildi.⁹⁹ Selâhaddin Eyyûbî Âmid şehrini aldığı zaman yanında olan İmâdeddin İsfahânî, "*Âmid'in sağlamlığının darb-ı mesel haline geldiğini*" söyleyerek şehrin surlarının çok sağlam olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰

Selâhaddin Eyyûbî şehrin dört bir tarafına mancınıklar yerleştirerek surlara saldırdı. Fakat surlar çok sağlam olduğu için bu saldırıdan herhangi bir sonuç alınamadı. Şehrin zorla alınmayacağını gören Selâhaddin Eyyûbî şehrin ahalisini itaate davet eden beyannameler yazarak oklarla içeri gönderdi. Bu beyannamelerde şunlar yazılmakta idi: "*Âmid'i kendisine teslim ettikleri takdirde, geçmişini unutacağını ve onlara her türlü iyilik ve fedakârlığı yapmaktan geri kalmayacağını, aksi halde şehri kuşatmaktan vazgeçmeyeceğini*" bildiriyordu.¹⁰¹ Bu arada surlar birkaç yerden delinmişti. Durumun ciddiyetini gören Nisanoğulları "*Canlarına ve mallarına*

⁹⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, 210.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11/ 392.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11/ 391.

⁹⁹ İhsan Işık, "*Artuklular*", Diyarbakır Ansiklopedisi, Ankara, 2013, 1/ 97.

¹⁰⁰ Ramazan Şeşen, *İmad-al-Din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1971, 3/ 293.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11/ 391-392.

dokunulmamak üzere eman dilemiştir.” Selâhaddin bu emanı kabul etmiş ve isterlerse şehirde kalabileceklerini söymemiştir. Fakat Nisanoğulları bunu kabul etmediler ve mallarını dışarıya çıkarabilmek için süre istediler. Selâhaddin, Nisanoğulları’na üç gün süre verdi. Verilen süre içerisinde Nisanoğulları birçok malını dışarıya çıkardı; fakat servetinin büyük bir kısmı içeride kaldı.

Âmid şehrinin alınmasından sonra şehirde var olan mallar ve bu malların değeri şöyle aktarılmaktadır:

“İbn Nisan’a verilen müddet bitince şehrin kapıları açıldı. Şehir teslim edilince Sultan’a ‘Âmid’deki malların değeri bir milyon dinarı aşar. Bu mallar İbn Kara Arslan ile varılan anlaşmanın şartlarına dâhil değildir. Onları alıp devletin işlerinde harca. İbn Kara Arslan sadece şehirle yetinir. Bunu dahi kendisi için büyük bir nimet sayar’ denildi. Sultan ‘Nureddin bizim adamlarımız arasına girdi. Bunları ondan esirgemeyiz. Esası verip de feri kendimize alıkoymak bizim adetlerimize sığmaz’ dedi. Şehrin ambarlarında pek çok zahire vardı. Silahlar, eşyalar sayılmayacak kadar çoktu. Naip mahzenlerin defterlerini getirdiler. Teftişi mümkün olan birkaç eşyaların sayımını yaptık. Şehrin burçlarından birinde 80.000 mum bulunmaktaydı. Bu mumlardan geceleri mektup yazarken kullanırım diye ben de bir miktar almıştım. Sonra naklinin güçlüğü dolayısıyla bıraktım. Ayrıca Âmid mamulü pek çok halı, kilim, çadır bulunuyordu. Depolarda külliyetli miktarda pamuk da vardı. Rivayete göre, bu mallar yedi sene müddetle satılmış, şehrin mütevellisi bu suretle iyice zengin olmuştur. Bunlardan başka şehrin 1.040.000 cilt eser ihtiva eden bir kütüphanesi vardı. Sultan, bu kitapları Al-Kazi’l-Fazıl’a hibe etti. Al-Kazi’l-Fazıl bunlar arasından 70 yük seçip kendi kütüphanesine nakletti.”¹⁰²

Nureddin şehri aldıktan sonra halka iyi bir şekilde davranarak halkın güvenini kazandı. Daha önceki dönemde halktan alınan ağır vergileri de kaldırarak şehrin imar çalışmalarına büyük bir önem verdi.¹⁰³ Zaman içerisinde çeşitli sebeplerden zarar gören Diyarbakır Surları’nın harap olan bölümlerini onararak surların günümüze kadar ulaşmasında önemli bir rol oynadı.¹⁰⁴ Bu dönemde Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burçları

¹⁰² Ramazan Şeşen, *İmad-al-Din al-Kâtib al-İsfahânî’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, 3/ 249-369.

¹⁰³ Işık, “Artuklular”, 1/ 97.

¹⁰⁴ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 303.

yapılmaya başlandı. İç Kale Artuklu Kapısı üzerindeki yazıtlardan kapsamlı bir inşaa faaliyetlerinin olduğu görülmektedir.¹⁰⁵

Nureddin'in vefatından sonra geride iki erkek evladı kaldı. Bunlardan büyük olan oğlu Kutbeddin Sökmen başa geçti.¹⁰⁶ Kutbeddin Sökmen döneminde Âmid merkez haline getirilerek bayındırlık çalışmalarına devam edildi. Sonra başa gelen Artuklu hükümdarları da aynı yoldan giderek şehrin imar çalışmalarına önem verdiler. Kutbeddin Sökmen babası döneminde başlanılan Ulu Beden Burcu'nun yapımına devam etti. Burcun tamamlanması ise Sökmen'in kardeşi Melik-üs Salih Nâsiruddin Mahmud döneminde olmuştur.¹⁰⁷

Kutbeddin Sökmen 1200 yılında vefat etti. Sökmen, kardeşi Melik-üs Salih Nâsiruddin Mahmud'u sevmediği için ölmeden önce eniştesi Ayaz'ı veliahtı olarak ilan etti. Emirler bu durumu istemediği için Mahmud'u hükümdar yaptılar. Mahmud bazen Eyyûbîler'e bazen de Anadolu Selçuklu Devleti'ne tabii olarak devletin devamlılığını sağlamaya çalıştı. Vefat ettikten sonra oğlu Melik Mesut başa geçti. Bu sırada Anadolu'da Moğol baskısı başladı ve Amid şehri Moğollar tarafından tahrip edildi. Moğollar özellikle Erzen ve Meyyâfarikîn şehirlerini yağmaladılar. Meyyâfarikîn halkı Moğollar'a teslim olmayınca Moğollar şehre giren yiyecek ve su yollarını tuttular. Bu da yetmezmiş gibi şehirden geçen nehrin akış yönünü değiştirip halkı yaz sıcaklığında susuz bıraktılar. Şehir halkı yiyecek bulmakta zorlandı ve bu dönemde halkın insan eti bile yediği rivayet edilmektedir. Kıtlik olayının üzerine kış mevsimi de çetin geçince halk açlıktan ve soğuktan çok kötü etkilendi. Bu durumu gören Moğollar şehre girip Müslüman halkı kılıçtan geçirdiler. Moğollar'dan bir grup Âmid'e bağlı olan Nusaybin'i Rum (Bizans Nusaybin'i) olarak bilinen şehre varıp burayı yağmalamış, erkeklerini öldürmüştür.¹⁰⁸ O dönemde Siirt'ten Diyarbakır'a giden bir tüccar İbnü'l-Esîr'e olayları şöyle aktarmıştır. "*Amid çevresinde öldürülenleri saydığımızda on beş bin kişinin Moğollar tarafından şehit edildiğini*

¹⁰⁵ Canan Parla - Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, 17.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11/ 407.

¹⁰⁷ Canan Parla-Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, 17.

¹⁰⁸ Abdulkerim Öner, "*Moğollar'ın Diyarbakır ve el-Cezire Bölgesinde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme*", *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, Ed: İbrahim Özcoşar- Ali Karakaş- Mustafa Öztürk- Ziya Polat, İstanbul, 2018, 321-323.

gördük.”¹⁰⁹ Bu bilgiden Moğollar’ın bölgede yapmış olduğu katliamların ne kadar fazla olduğu açıkça görülmektedir. 1232 yılında Eyyûbî hükümdarı Melik Kâmil, Âmid’i kuşatmaya başlayınca Melik Mesud Eyyûbîler ile savaşmayı göze alamayıp şehri Eyyûbîler’e devretti.¹¹⁰ Böylece Hısnıkeyfâ Artukluları’nın şehirdeki egemenliği sona ermiş oldu.

1.2.2. Mardin Artukluları Döneminde Diyarbakır (1303-1394)

Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş, 1133 senesinde Musul hükümdarı Zengî ile bir ittifak yaparak Âmid önünde Emir Davut (b. Sökmen) ile vuruştular ve onu yendiler.¹¹¹ Fakat surları geçip şehri ele geçiremediler. Timurtaş daha sonraki dönemlerde Âmid’e tekrar saldırmış, şehirde hâkim olan İnaloğulları bu saldırılara rağmen şehri çok iyi bir şekilde savunarak Artukluların şehre girişine izin vermemişlerdir. İnaloğulları’nın tüm bu çabalarına rağmen 1151 senesinde Timurtaş tekrar Âmid’e saldırmış ve yapılan bu son saldırı ile İnaloğulları Mardin Artukluları’nın egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır.¹¹²

Bu dönemde 1157 yılında Suriye’de bir deprem olmuş. Şeyzer, Hıms ve Suriye’nin birçok yeri tahrip olmuştur. Meyyâfârikîn’de biri ikindi namazından önce diğeri de iki gün sonra sabah namazından önce iki deprem olmuş; fakat Meyyâfârikîn’deki deprem Suriye depreminden daha az şiddetli olmuştur.¹¹³

Necmüddin Alpi Hısnıkeyfâ Artukluları ile anlaşarak Âmid şehrine hâkim olmak için şehirde hâkim olan İnaloğulları üzerine yürüdü. Şehri dört ay kuşatıldı (1163). Kuşatmanın sonunda İnaloğulları Mardin Artuklularının egemenliğinde kalmaya devam etmiştir.¹¹⁴

1165 yılında ikindiden önce şiddetli bir yağmur yağmış. Meyyâfârikîn’deki bağ ve bostanları soğuk vurmıştır. Bağlarla birlikte meyve ve mahsülün hepsi telef

¹⁰⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi*, C. 10, s. 493; Abdülkerim Öner, “Moğollar’ın Diyarbakır ve El-Cezire Bölgesinde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme”, *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, 322.

¹¹⁰ Göyünç, “Diyarbakır”.

¹¹¹ İbnü’l-ezrak el-Fâriki, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısımı)*, 61.

¹¹² Ali Sevim- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, 160.

¹¹³ İbnü’l-ezrak el-Fâriki, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısımı)*, 120.

¹¹⁴ Ali Sevim- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, 97-161.

olmuş, sel merada otlayan hayvanları da beraberinde götürmüştür. Ağaçları kökünden söken bu selden halk çok kötü etkilenmiş ve 160 kişi telef olmuştur.¹¹⁵

Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Melik Mesud, Eyyûbîler ile savaşmayı göze alamayıp şehri Eyyûbîler'e devretti. Amid, 1232-1240 seneleri arasında Mısır ve Şam Eyyûbîleri'nin idaresine geçti. Eyyûbîler'den sonra 1240-1302 yılları arasında ise Anadolu Selçuklu Devleti'nin idaresine girdi. 60 yıllık Anadolu Selçuklu hâkimiyetinden sonra 1303 yılında Mardin Artukluları Âmid'i ele geçirdi ve 1394 yılına kadar şehirde hâkim oldular. Böylece şehirde doksan bir yıllık Mardin Artukluları dönemi başlamış oldu.¹¹⁶

Gazân Han, Amid şehrini 1303 yılında Mardin Artuklu hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr II. Necmeddin Gazi'ye verdi. Mardin Artukluları bu dönemde Moğollar'ın hâkimiyeti altındaydılar. Mardin Artukluları döneminde 1317 senesinde Amid'de büyük bir isyan çıktı. İsyanın nedenleri: Moğolların akınlarından dolayı çevrenin yağmalanması, Hristiyanlardan alınan vergilerin arttırılması, fiyatların iki katına çıkarılması ve köylünün başka şehirlere göç etmeleridir. Artuklu hükümdarı Şemseddin Sâlih isyanı bastırdı; fakat şehir isyandan büyük bir zarar aldı. 1318 yılında ise şehir çekirge saldırısına uğradı. Sonrasında yaşanan kuraklık ve veba salgını halkın çoğunun hayatını kaybetmesine sebep oldu. Kuraklıkla beraber kıtlık sorunun da başlayınca sağ kalanlar başka yerlere göç etmek zorunda kaldı.¹¹⁷ 1334-1335 yılları arasında Melik Salih'in oğlu İmad ed-Din'in adına yaptırıldığı söylenen İmadiye Mescidi ile Hüsameddin Camiî Mardin Artuklularının şehirde yaptırdıkları imar faaliyetleri olarak görülmektedir.¹¹⁸

İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Amid bölgesi Çobanlılar ve Celâyirliler arasında yapılan savaşlara tanık oldu. 1343-1353 seneleri arasında Sutayoğulları'ndan İbrâhim Şah, Âmid'de egemenliği sağladı. İbrâhim Şah'ın ölümü üzerine bölge Celâyirliler hâkim oldu.¹¹⁹ Diyarbakır'da bu dönemde yağmalama ve siyasi karışıklıklar yaşandı. Bu da yetmezmiş gibi 1348-1349 yılları arasında yeni bir

¹¹⁵ İbnu'l-ezrak el-Fârîki, *Meyyâfârîkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, 148.

¹¹⁶ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 353-376.

¹¹⁷ Mükrimin Halil Yınanç, "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul, 1945, 3/ 619.

¹¹⁸ Canan Parla, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1990, 67.

¹¹⁹ Göyünç, "Diyarbakır".

veba salgını başladı ve bu salgın birçok kişinin hayatını kaybetmesine neden oldu.¹²⁰ Timur'un 1394 yılında şehri yağmalayarak ele geçirmesiyle şehirdeki Artuklu hâkimiyeti tamamen sona ermiş oldu.¹²¹ Timur Diyarbakır'ı ele geçirdikten sonra şehirdeki bütün evlerin ve surların yıkılmasını emreder; fakat surlar çok sağlam olduğu için askerler yıkmakta çok zorlanırlar. Buna rağmen ellerinden geldiğince şehrin surlarını ve evlerini yıkmaya çalışırlar.¹²²

Mardin Artukluları döneminde Diyarbakır'da yaşanan isyan, kuraklık ve kıtlıktan dolayı şehirde herhangi bir gelişme yaşanmamış, şehir ölü bir yer haline gelmiştir. Bu dönemde şehirde imar faaliyetleri de durma noktasına gelmiştir. Bu döneme ait Ulu Camiî'nin duvarındaki kitâbe dışında herhangi bir eser görülmemektedir. Bu kitâbe Mardin Artuklu hükümdarı Melik Adil döneminde yapılan bir onarıma aittir.¹²³

Diyarbakır Hısnıkeyfâ Artukluları döneminde mimarî, ekonomik, ilmî ve kültürel alanda önemli bir dönem yaşamıştır. Özellikle bu dönemde Diyarbakır, surlarda yapılan onarımlar ve eklemeler (Ulu Beden, Yedi Kardeş Burçları), Mesudiye ve Zinciriye Medreseleri'nin yapılması, İç Kale Artuklu Sarayı'nın yapılması, Cezerî gibi birçok ilim insanının yetişmesi ile önemli bir merkez olmuştur. Buna karşın Mardin Artukluları döneminde yaşanan Moğol istilas, çekirge saldırısı, kıtlık, kuraklık, veba salgını gibi nedenlerden Diyarbakır her alanda gerileme yaşamıştır.

¹²⁰ Canan Parla - Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, 18.

¹²¹ Işık, *"Artuklular"*, 1/ 98.

¹²² Nizâmüddin Şâmî, *Zafername*, s. 184; Canan Parla, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, 68.

¹²³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 379.

2.BÖLÜM

ARTUKLU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPI

2.1. Toplumsal Yapı

Diyarbakır şehri tarih öncesi dönemlerden itibaren farklı milletlerin bir arada yaşadığı bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehir ticaret yolları üzerinde bulunduğu için birçok devletin ilgisini çekmiştir.¹²⁴ Şehirde Hurriler, Mitaniler, Asurlar, Urartular, Persler, Romalılar, İslâm devletleri gibi birçok medeniyetin izleri görülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde şehirde Türkler, Kürtler, Süryaniler, Ermeniler, Rumlar, Araplar ve Yahudiler'in beraber yaşadığını görmekteyiz. Bu durum şehrin kozmopolit bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır.

2.1.1. Etnik Yapı

Diyarbakır ve çevresine hâkim olan Artuklu Beyliği'nin himayesinde Türkler, Kürtler, Ermeniler, Süryaniler, Rumlar, Araplar ve az bir nüfusa sahip olan Yahudiler yer almaktaydı.¹²⁵ Bu topluluklardan biri olan Kürtler kendi dilleri olan Kürtçeyi konuşuyorlardı. Farklı etnik kökenlerden olan Türk, Kürt ve Arap Müslümanlar kendileri içerisinde kardeşlik duygularıyla ilişkilerine devam etmişlerdir. Fakat bazen aralarında çatışmalar da yaşanmaktadır.¹²⁶ Cezîre ve Musul'da Türkmenler ile Kürtler arasındaki en çetin olaylardan biri iki Türkmen grup arasında yapılan düğün sonrasında yaşandı. Türkmen bir kadın Türkmen bir erkek ile evlendikten sonra Kürtler'e ait olan ez-Zevzân Kalesi yakınlarından geçerken o bölgede yaşayan Kürtler, Türkmenlerden düğün ziyafeti istediler. Türkmenler buna izin vermeyince aralarında tartışma başladı ve savaşa neden oldu. Kalenin hâkimi damadı yakalayıp öldürdü. Bunun üzerine Türkmenler çok sayıda Kürd'ü öldürdü. Kürtler de buna karşılık verip Türkmenleri öldürmeye başladı. Çok sayıda kişi öldürüldü, olaylar senelerce devam etti. Bu süreçte yollar kesildi mallar yağmalandı. Daha sonra Türkmen ve Kürt reisler bir araya getirildi ve araları düzeltilti. Böylece yöre halkı tekrar huzur ve güven içinde yaşamaya devam etti.¹²⁷

¹²⁴ İlhan Akbulut, Diyarbakır, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları: 8, Diyarbakır, 1998, 19.

¹²⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 242.

¹²⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 340.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11/ 410.

2.1.2. Dini Yapı

Tarih boyunca birçok din mensubunun yaşadığı Diyarbakır şehrinde Hurriler, Sümerler ve Urartular döneminde çok tanrılı inanç görülmektedir. Şehirde İslâm dininden önce, Şemsiler denilen güneşe tapanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler bulunmaktaydı. Hristiyanlığın bölgede yayılmasıyla beraber şehirde birçok kilise yapılmıştır. Diyarbakır'ın 639 yılında İslâm ordularının himayesine girmesiyle bölgede İslâmlaşma hareketi başlamıştır. İslamiyet'in bölgede yayılması ile birlikte imar faaliyetlerine başlanılmıştır. Böylece hem fethedilen yerlerde kalıcılık sağlanmış hem de halkın İslâm dinine alışma süreci hızlanmıştır.

2.1.2.1. Hristiyanlığın Bölgede Yayılması

Diyarbakır'a tarih öncesi dönemde hâkim olan Hurri ve Mitaniler'in birden çok tanrıları bulunmaktaydı. En önemlisi Teşup adını taşıyan hava tanrısı (bora, dağ, yıldırım tanrısı) olarak bilinmekteydi. Bir de Hepat adını taşıyan gök tanrısı bulunmaktaydı. Hepat ve Teşup'un eş olduklarına inanılırdı. Hepat üreme ve bolluk ilahesi olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca bu dönemde her şehrin kendine özel tanrıları bulunmaktaydı.¹²⁸

Sümerlerin ise yer, gök, okyanus (Enlil- Anu- Ela) ve güneş, yıldız, ay (Şamas- İştas- Sin) adını verdikleri tanrıları vardı. Bu tanrılar daha sonraki dönemde Hitit medeniyetini de etkilemiştir.¹²⁹

Urartular döneminde halk çok tanrılı bir dine inanmaktaydı. En büyük tanrıları Khaldi idi. Khaldi'den sonra gelen ikinci büyük tanrı ise Hurriler'deki Teşup'ın aynısı olan Teşeba idi. Teşeba hava, fırtına tanrısı olarak kabul edilirdi. Güneş tanrısı olan Ardini ise üçüncü büyük tanrıydı. Bunların dışında da birçok tanrı bulunmaktaydı. Bunlardan Khaldi ve Teşeba erkek, Ardini ise dişi sayılmaktaydı. Ayrıca Urartular bu üç tanrıdan başka tanrılara da inanıyorlardı.¹³⁰

¹²⁸ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 60.

¹²⁹ Füzûzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1987, 208.

¹³⁰ Khaldiler Xenophon ve Strabon'a göre tarihte yok olan Khalyb ve Khaldeen'lerdir. Bazı kesimler ise MÖ 5. Yüzyılda Pontus dağlarında yaşayan Ermeniler'in Khaldiler denilen kavim olduklarını söylemişlerdir. Son dönemlerde ise Khaldiler'i Ermeniler'in ve hatta Kürtler'in ataları olarak görenler de vardır. Fakat bunların hepsi sadece bir iddia olmaktadır. Mehmet Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark IV*, II. Bölüm, TTK Yayınları, Ankara, 1987, 556.

Diyarbakır'da İslâm dininden önce, Şemsiler denilen güneşe tapanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler bulunmaktaydı. Şemsilerin daha önceki dönemleri ile ilgili elimizde çok fazla bilgi bulunmamaktadır. 1608-1619 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Polonyalı Simeon'un seyahatnamesinde Şemsilerin Mardin Kapı dışında bir ibadet yerlerinin olduğu ve cumartesi günleri orada toplanıp ibadet ettikleri anlatılmaktadır. Şemsilerin cumartesi günü akşama kadar yiyip içtiklerini karanlık basınca ışıkları açıp önce dua ettiklerini sonra ise ışıkları kapatıp putperestlik dönemindeki gibi babaların kızları, annelerin çocukları ile cinsi münasebetlerde bulundukları yazılır. Bu durumu duyan o dönemin beylerbeyinden biri Şemsileri yanına çağırarak bu davranışlardan vazgeçmelerini söyler. Vazgeçmezlerse kılıçtan geçeceklerini belirtir. Bunun üzerine Şemsiler, Ermeni kiliselerine gideceklerini söylemişlerdir. Çıkarılan bir emirle buna uymayanların kılıçtan geçecekleri, mallarının alınacağı belirtilmiştir. Bu olay üzerine Şemsilerin tapınağı boş kalmış, bir kısım Şemsiler başka yerlere göç etmeye başlamıştır. Kalanlardan bir kısmı Ermeni kiliselerine bizzat gitmiş. Diğerleri ise kendileri yerine gitmeleri için başkalarına para vermişlerdir.¹³¹

Hristiyanlık birinci yüzyılın ortalarında önce Urfa'ya ardında diğer bölgelere yayılmaya başladı. Hristiyanlığın bölgede yayılmasıyla Diyarbakır'da birçok kilise yapılmıştır. Bunlar: Mar-Thoma (Yapımı tam olarak bilinmeyen ve Hristiyanlıktan önce puta tapanların ibadet yeri olarak kullanılmakta olan bir kilise), Vaftizci-Mâr Yuhanna, Mar-Zu'oro, Kırklar, Mar-Hananyo, Saint-Corc, Mar-Kozma, Mar-Şilo, Mar-İstefanos, Meryemana, Şemsiler Tapınağı, Mar-Pityon, Saint Teodoros Kiliseleri'dir. Bunlardan günümüze kalanlar olduğu gibi bazılarının yeri tam olarak bilinmemekte bazıları ise arsa olarak kullanılmaktadır.¹³²

Hristiyanlar kendi içerisinde beş mezhebe bölünmüştü. Bunlar: Gregoryen (Ermeni), Ortodoks (Rum), Asurî (Nasturi), Yakubî (Süryânî-Kadim), Melkit-Melikî (Rum Kayseri mezhebinde/Ortodoks-Süryanî) mezhepleri idi.¹³³

¹³¹ Mehmet Şefik Korkusuz, "Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi", Seyahatnamelerde Diyarbakır, Kent Yayınları: 1, İstanbul, 2003, 16.

¹³² Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 130-133.

¹³³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 130.

2.1.2.2. İslâm'ın Bölgede Yayılması

Raşid halifeler döneminde İslamiyet Arap yarımadası dışında hızla yayılmaya başlamıştır. Hz. Ömer döneminde Şam valiliğine getirilen Muaviye b. Ebû Süyfan Anadolu topraklarına düzenli seferlere başlamıştır. Hz. Ömer zamanında Suriye ve Cezîre'nin fethinden sonra İslâm devletinin sınırları Toroslar'a dayanmıştı.¹³⁴

Diyarbakır'ın 639 yılında İslâm ordularının himayesine girmesiyle bölgede İslâmlaşma hareketi başlamıştır. Diyarbakır'ın fethinden sonra halk şehir meydanına toplatılıp İslâm'a davet edilmiştir. Toplananlar içerisinde Yahudi olan biri İyâz'a şunları söylemiştir:

“Sizler ki rahmet peygamberinin ashabısınız. Allah rahmeti yarattı ve onu içinize yerleştirdi. Allah sizleri diğer milletlere karşı galip kıldı. İbrahim ve Musa'nın suhufunda deniliyor ki: “Ahir zamanda ümmi bir peygamber gelecektir. O'nun ümmeti en faziletli ümmet olacaktır. Rahmet onların kalplerini mesken tutacak, aldıkları abdest, görülen (açıktaki) uzuvlarına yansıyacaktı. Hz. Dâvud, malum hatayı işlediğinde: ‘Ahir zamanda göndereceğin Arap peygamberi aşkına af dilerim’ demişti de Allah onu affetti.” İyâz'da halka: “Muhakkak ki Allah affedenleri sever, biz de affettik” deyince halk İyâz'a: “Eğer bizi affettiysen biz de senin dinini kabul ettik.” diyerek İslâm dinine geçmişlerdir.”¹³⁵

İslamiyet'in bölgede yayılması ile birlikte imar faaliyetlerine başlanılmıştır. Böylece hem fethedilen yerlerde kalıcılık sağlanmış hem de halkın İslâm dinine alışma süreci de hızlandırılmış oldu.

Hz. Osman döneminde ise Muaviye b. Ebû Süyfan ile Arap orduları Antakya, Tarsus ve Malatya'ya kadar ulaşmışlardır.¹³⁶ Sonraki süreçte Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde iç sorunlar başlayınca siyasi istikrar da bozulmaya başlamıştır. Sıffîn ve Cemel Savaşları'nda binlerce Müslüman hayatını kaybetmiştir. Bu sorunlar askeri alanı da etkilemiş ve bu dönemde fethedilen topraklar olmamıştır. İç siyasette yaşanan sorunlar dış ilişkileri de etkilemiştir.

¹³⁴ Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 19 Ocak 2024).

¹³⁵ Vâkidî, *Futûhu's-Şam*, Beyrut, 1997, 2/ 150- 152.

¹³⁶ Adem Apak, “Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:2, 2009, 18/ 117.

Emeviler döneminde Müslüman Araplar Mezopotamya ve Suriye topraklarında hızla ilerlemişlerdir. Buraların hızla Araplaşmasını sağlamışlardır.¹³⁷ Abbâsîler Döneminde İslâmlaşma hareketi devam etmiştir. Abbâsîler daha çok avâsım¹³⁸ adı verilen sınır şehirleri kurmuşlardır. Abbâsîler döneminde aynı zamanda Türkler Anadolu'ya iskân yoluyla yerleştirilmiş ve böylece Anadolu'nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşması hızlanmıştır. Bu dönemde Anadolu'ya gönderilen Türkler Erzurum, Malazgirt, Diyarbakır, Malatya, Maraş gibi şehirlere yerleştirilmiştir.¹³⁹

2.1.2.3. Artuklu Yönetiminde Şehrin Dini Yapısı

Artuklular Ehli Sünnet'e bağlıydılar. Artuklu hâkimiyetinde olan Türk, Kürt, Arap olan Müslümanlar Sünni İslâm hareketine mensuptular. Bu durumda da Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Artukluların Sünni İslâm'ı benimsemesi etkili olmuştur. Özellikle Sünni İslâm'ın Hanefî ve Şâfiî mezhepleri bölgede çoğunlukta idi. Bölgede tarikatların ve tasavvuf düşüncesinin de ayrı bir önemi bulunmaktadır. Halk şeyhlere sevgi ve saygı çerçevesinde önem vermekteydi. Ayrıca bölgede Müslümanların dışında Ermeni, Rum ve Süryânî Hristiyanları da yaşıyordu. Az sayıda olan Yahudiler daha çok şehirlerde hayatlarına devam etmekteydi. Müslüman nüfus arasında kırsal kesimde yaşayan ve az sayıda olan Yezîdîler, Bâtınîler ve İsmâîlîler de yer almaktaydı.¹⁴⁰

Artuklu ülkesinde sayıca az olan Yezîdîler Emevi halifesi I. Yezid'i insanüstü bir varlık olarak kabul etmişlerdi. Yezîdîliğin kurucusu olan Adî b. Müsâfir Sünni inanişâ inanmaktaydı ve dönemin önemli âlimlerinden dersler alarak Adeviyye tarikatını kurdu. Adî b. Müsâfir doksan yaşında vefat etti ve Laliş (Laleş)'e defnedildi. Daha sonra türbeye çevrilen bu yer Yezîdîler'in Hac mekânı olarak kabul edilmekte ve her yıl 15-20 eylül günlerinde ziyaret edilmektedir. Adî b. Müsâfir'in ölümünden sonra yerine oğlu Şeyh Hasan geçti. Yezîdîler Şeyh Hasan döneminde Adî b. Müsâfir'i kutsal, I. Yezid'i ise Tanrı olarak kabul etmeye başladılar. Şeyhin mezarı etrafında içkili törenler yapılmaya başlanınca bölgedeki halk Yezîdîleri öldürerek tepki gösterdi.

¹³⁷ Apak, "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi, 18/ 117.

¹³⁸ Avâsım: Bizans İmparatorluğu ile İslâm devletleri arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen isimdir. (Yıldız, "Avâsım") Avâsım Abbasilerde önceleri Suğur olarak bilinen daha sonra Avâsım adını alan orduğâh şehirlerine denilmektedir.

¹³⁹ Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, İstanbul, 2006, 138-140.

¹⁴⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 226.

Bu olaydan sonra Yezîdiler Anadolu'nun güneyinde, Irak ve Suriye bölgelerinde yayılmaya başladı.¹⁴¹ Ayrıca Yezîdiler Türklerin yanında yer alarak Moğollar'a karşı savaşmışlardır.¹⁴²

Artuklu egemenliğinde Müslümanlar ile birlikte Süryânî, Ermeni ve Rum Hristiyanları da yaşamaktaydı. Hristiyanlığın kadim milletlerinden olan Süryânîler özellikle Roma döneminde Kudüs'ün yıkılmasından sonra Antakya'da hayat bulmuştur. Bu olaydan sonra Antakya Süryânî Kilisesi Hristiyanlar açısından değerli bir yer olmaya başlamıştır. Urfa'da da Hristiyanlığın kabul edilmesinden sonra; söz konusu din Mezopotamya'da da yayılmaya başlamıştır. 2. yüzyıldan itibaren Tur Abdin bölgesinde görülmeye başlamıştır. Bölgede birçok kilise ve manastır yapılmıştır.¹⁴³

Artuklular ve Süryânîler arasındaki ilişkiler genel olarak iyi bir şekilde devam etmiştir. 1125 yılında Mardin Metropolitliğine gelen Mor Yuhanna döneminde elliden fazla kilise ve manastırın tekrar inşa edildiği aktarılmaktadır. Virane halde olan ibadet yerleri inşa edilirken Artuklular da Süryânîler'e gerekli destekleri sağlamıştır. Artuklular ve Süryânîler arasındaki olumlu ilişkiler Selçuklular döneminde de aynen sürmüştür. Hristiyan cemaatlerden olan Süryânîler her zaman Türklere sadık kalmışlardır. Artuklu ve Selçuklu hükümdarları Süryânî ilim adamları, din adamları, filozofları ve hekimleriyle iyi ilişkiler içerisinde olmuşlardır.¹⁴⁴ 12 Mart 1285 (24 Mart 1868) tarihli 34 sayılı Diyarbakir Gazetesinde 1869'da yapılan ilk resmi tahrir göre yerli kütüğe kayıtlı 21.372 nüfus vardır. Bunların 9.814'ü İslâm, 6.853'ü Ermeni Gregoryan, 831 Ermeni Katolik, 1.434 Süryani, 174 Süryani Katolik, 976 Keldani, 305 Rum Melkit, 55 Rum Katolik, 650 Protestan, 280 Yahudi nüfusu bulunmaktadır.¹⁴⁵

Artuklu topraklarında yaşayan Ermeniler ve Rumlar hem kendi dillerini hem de Arapça konuşuyorlardı. Kürtler ise daha çok dağlık kesimlere yerleşmeyi tercih etmişlerdi ve Kürtçe konuşuyorlardı. Ermeniler Bizans Devleti'nin baskısından kurtulmak için Artukluların bölgeyi ele geçirmesinde yardımlarda bulunmuşlardır. Şehirlerde yaşayan Ermeniler genel olarak ticaretle çok iyiydiler. Ayrıca sanat, mimari

¹⁴¹ Ahmet Taşgın, "Yezîdiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 20 Ocak 2024).

¹⁴² Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 228-231.

¹⁴³ Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1996, 51-63.

¹⁴⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 235.

¹⁴⁵ Mehmet Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, Kent Işıkları, İstanbul, 2018, 146.

gibi alanlarda da başarılıydılar. Köylerde yaşayanlar ise daha çok hayvancılık, bağcılık ve çiftçilikle geçimlerini sağlamaktaydılar.¹⁴⁶

Artuklu hükümdarları ülkelerinde yaşayan gayrimüslim halka karşı adaletli davranarak dinsel bir hoşgörü ortamı oluşturmuşlardır. Müslüman olmayan halklara karşı ekonomik, siyasi konularda adil davranmışlardır. Bu dönemde dinler arası uyum ya da farklılıklara saygı çerçevesinde iyi ilişkiler kurulmuştur. Artuklu hükümdarı II. İlğazi, Hristiyan bir ilim insanı olan Ebû Said b. Halid el-Mübarek ile iyi bir arkadaşlık kurmuştur.¹⁴⁷ Müslüman hükümdarlar sadece cami yapmakla kalmamış aynı zamanda kendi ülkelerindeki kiliseleri, manastırları da tamir ederek Hristiyan halkın takdirini kazanmışlardır. Mor Abay Manastırı'nın Artuklu hükümdarı Necmüddin döneminde 1256 yılında tamir edilmesi Süryani kitâbelerinde övgüyle bahsedilen bir konu olmuştur. Aynı zamanda Artuklu hükümdarı Necmüddin'in adaletli olduğundan da bahsedilmektedir.¹⁴⁸ Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında kurulan iyi ilişkiler Haçlı seferleri döneminde kısa süreliğine bozulmuş; fakat tekrar olumlu bir hava oluşmuştur. Artuklu hükümdarları tebasına âdil davranarak egemen oldukları bölgelerde ekonomik ve kültürel etkinlikleri en yüksek düzeye çıkarmışlardır.¹⁴⁹

Artuklu hâkimiyetinde Şiîler, Hâricîler ve Bâtıniler önemli bir sorun olmaktaydı. Sünni din adamları ve medreselerde okutulan Sünni derslerin etkisiyle bölgede Sünnilik daha çok etkili olmuştur. Bâtıniler Müslüman olan devlet adamları ve din âlimlerine karşı suikastlar yaparak bunlardan bazılarını öldürmüşlerdir. 1124 yılına geldiğimizde Diyarbakır halkı Bâtıniler'e tepki göstererek onları şehirden göndermişlerdir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Mükrimin Halil Yinanç, *Orta Çağ Tarihi Programı*, İstanbul, 1944, 134.

¹⁴⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 220.

¹⁴⁸ Gabriel Akyüz, "Süryanilerin Artuklularla İlişkileri", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, (371-386), Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin, 2008, 1/ 382.

¹⁴⁹ Ali Sevim- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fethi, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1989, 215.

¹⁵⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 225-226.

Artuklu yönetiminde sayıları az olan Yahudiler de yaşamaktaydı. Yahudiler daha çok ticaretle uğraşmaktaydılar. Bu dönemde Meyyâfârikîn'de bir Yahudi Mahallesi bulunmaktaydı.¹⁵¹

2.2. Ekonomik Yapı

Bir devletin ekonomisini tam olarak anlayabilmek için öncelikle o devletin ne zaman ve hangi coğrafyada kurulduğuna hâkim olmamız gerekmektedir. Konumuz olan Artuklular Beyliği Dicle ve Fırat Nehirleri'nin suladığı Cezîre bölgesinde kurulmuştur. Cezîre bölgesinin yükseltisi çok fazla değildir. Fırat ve Diyarbakır arasında yer alan Karacadağ, Cizre ve Mardin arasındaki Tur Âbidin, Habur ve Belih nehirleri arasında bulunan Cebeliabdülazîz, Dicle ve Habur arasındaki Sincar Dağı, Musul'un güneyindeki Cebelimekhûl Cêzire'nin sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu bölge Suriye, Irak ve Anadolu topraklarının birbirine bağlandığı önemli bir kavşak noktasıdır. Bölge stratejik olarak önemli bir konumda yer almaktadır. Cezîre bölgesi verimli nehirleri olan ve bu nehirlerin suladığı bölgede birçok bitkinin yetiştiği aynı zamanda otlakların da fazla olduğu bereketli topraklardan oluşmaktadır.¹⁵² Cezîre bölgesinin bu bereketi tarih boyunca sürekli göç edilen, uğruna savaşlar yapılan bir yer olmasını da beraberinde getirmiştir.

Artuklulardan önce Diyarbakır'da hâkim olan Nisanoğulları'nın Diyarbakır halkı tarafından pek sevildiği söylenemezdi. Daha önce de belirttiğimiz gibi Nisanoğulları'nın kötü muamelesi yüzünden halk kendi evlerini bırakıp başka şehirlere göç etmek zorunda kalmıştı. Diyarbakır'ın Artuklulara teslim edilmesi kararlaştırıldıktan sonra Nisanoğulları şehirde bulunan mallarını çıkarmak için Sultan'dan izin istediler. Sultan da onlara üç gün izin verdi. Şehirden çıkarılanlar içerisinde altından yapılmış dokumalar, gümüş ve altın eşyalar, mücevherler gibi birçok değerli eşya bulunuyordu. Nisanoğulları kendilerine verilen süre içerisinde eşyaların çok azını şehirden çıkarabilmişlerdir.¹⁵³ Nisanoğulları'nın halkından esirgediği malların birçoğu yağmalandı. Anlatılanlara göre şehirden çıkarılan on yükün sekizi ancak Nisanoğulları'nın şehir dışındaki çadırına ulaşabiliyordu. Verilen

¹⁵¹ Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Aslantaş, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2001, 60; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 209.

¹⁵² Şeşen, "Cezîre".

¹⁵³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 295-297.

süre bittiğinde ise daha da şehrin surlarının birçoğu tahıllar ve aletlerle doluydu. Şehir halkı Nisanoğulları'nın yönetiminden çok çektiği için şehrin savunmasından vazgeçip Sultan'ın şehre girişini kolaylaştırmışlardır. Sultan şehri Artuklu Nureddin'e halka adaletli davranması ve haksız vergileri kaldırması koşuluyla teslim etmiştir.¹⁵⁴

Artuklu ekonomisinde İslâm dininin etkileri açıkça görülmektedir. Bu etki sadece ekonomik alanda değil aynı zamanda siyasi, eğitim gibi alanlarda da etkisini göstermiştir. Hükümdarlar iktisadî alanda İslâm dinine uygun bir şekilde hareket etmişlerdir. Topraktan alınan öşür¹⁵⁵ vergisinin şerî bir vergi olması bu durumu göstermektedir.

Artuklular döneminde halktan fazla vergi alınmadığı için halk Artuklu yönetiminden memnun kalmıştır.¹⁵⁶ Artuklularda askeri harcamalar fazla olmasına rağmen hükümdarların halktan aldığı vergiler düşük olmuştur. Bu durum Artuklu yönetiminde olmayan çevre halkların Artuklu topraklarına göç etmelerine ön ayak olmuştur. Diğer Müslüman halklardan olanlar da bu dönemde Diyarbakır, Mardin gibi Artuklu şehirlerine göç etmişlerdir. Böylece ticaret canlanmış ve devlet ekonomik olarak güçlenmiştir.¹⁵⁷

Artuklular ekonomik hayatın işleyişini düzenlemek için Divan-ı İstifa (Maliye Divanı) adında bir kurum oluşturmuşlardır. Bu bağlamda devlet maliyesinin düzenlenmesi için birimler kurmuşlardır. Divan-ı İstifa'nın başına hükümdarlar güvendikleri kişileri getirmişlerdir.¹⁵⁸ Divan-ı İstifa ülkenin mali konulardan sorumluydu. Maliyeden sorumlu olan kişiye ise Müstevfi denilmekteydi. Ayrıca eyaletlerde vergileri toplayan Amîd adı verilen görevliler de bulunmaktaydı. Bunların dışında ekonomi ve siyasi işlerden sorumlu olan Divan-ı İşraf bulunurdu. Divan-ı İşraf'ın başında ise Müşrif adı verilen görevli bulunurdu. Muhtesip denilen

¹⁵⁴ Şeşen, *İmad-al-Din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, 291-306.

¹⁵⁵ Öşürün sözlük anlamı “onda bir” anlamına gelir ve uşr (çoğulu uşûr, a'sâr) sözcüklerinin Türkçeleşmiş halidir. Öşür fıkıhta ise toprak mahsullerinden alınan zekât anlamına gelmektedir. Öşür'ün verilmesinin farz olması kitap, sünnet ve icmâ kanıtlarına dayanmaktadır. Mehmet Erkal, “Öşür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 10 Şubat 2024).

¹⁵⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 206-212.

¹⁵⁷ Köprülü, *Artukoğulları*, 622-623; Alptekin, “Artuklular”.

¹⁵⁸ İbn'ül Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*, 48-72-92.

görevlilerin işi ise fiyatları kontrol etmek, şehrin temizliğini sağlamak ve ahlak çerçevesine uymayan davranışları takibini sağlamaktır.¹⁵⁹

Artuklu hükümdarları halkın huzurlu bir şekilde yaşaması için vergileri düşürmüş, üretimi arttırmış ve ticari amaçlı imar faaliyetlerine önem vermiştir.¹⁶⁰ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed döneminde halktan alınan fazla vergiler kaldırılmıştır. Nureddin Muhammed adaletten yana olduğu için Diyarbakır halkı tarafından çok sevilip saygı duyulan bir lider olmuştur.¹⁶¹ II. Sökmen döneminde halktan alınan vergiler komşu diğer ülkelere göre daha az olmuştur. Bu yüzden Diyarbakır bu dönemde diğer İslâm şehirlerinden göç alan bir yer olmuştur. Devlete ödenen vergilerin az olması halkın hayat seviyesini de arttırmıştır.¹⁶² Hatta bazı hükümdarlar vergileri düşürmekle kalmayıp halktan alınan ağır vergileri kaldırarak halkın takdirini toplamıştır. Kara Arslan 1183 yılında Âmid’de Nisanoğulları’ndan kalan bazı ağır vergileri kaldırmıştır.¹⁶³

İbnü’l Erzak’ın anlattığına göre Artuklu hükümdarları bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerine de son vererek ülkede huzur ve güvenliği sağlamışlardır. Necmeddin İlgazi’nin Meyyâfarîkin’i aldıktan sonra şehirde olan değişimini İbnü’l Erzak şöyle anlatmaktadır: “İlgazi halka adalet ihsan etti, onlardan pek çok vergi ve külfeti kaldırdı, evlerine huzur içinde dönmelerini sağladı; çünkü halk daha önce korku içinde evlerine dönebiliyordu. İdarecilerin sürtüşmeleri ve sık sık meydana gelen iktidar değişikliği yerleşim yerlerinin pek çoğunu harabeye çevirmişti, ayrıca iktidarı ele alanlar saltanatta sürekli kalmayacaklarını bildikleri için halkın mallarını müsadere edip onlara zulüm ve işkence etmişlerdi. Necmüddin İlgazi Meyyâfarîkin’e hâkim olduğu günden itibaren halk huzura kavuşmuş ve evlerine rahatlıkla yerleşmişlerdi. Kalacak yerleri ve evleri olmayan askerler de şehrin harap olmuş yerlerinde kendilerine barınak yapıp yerleşmişlerdi; çünkü şehrin büyük kısmı harap olmuş, aynı zamanda yollar eşkıya ve yol kesicilerle doluydu; öyleki kâfileler yanında güvenlik

¹⁵⁹ Remzi Ataoğlu, *Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1994, 2/ 729-730; M. Halis Özer, “Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özçoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, (471-480), Mardin, 2008, 2/ 478.

¹⁶⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 207; Köprülü, *Artukoğulları*, 622-623.

¹⁶¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 303.

¹⁶² İbrahim Özçoşar, *Artuklular*, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin, 2008, 2/ 520-521.

¹⁶³ Köprülü, *Artukoğulları*, 622-623.

kolu ve süvariler olmadan Amid, Erzen, Hısnıkeyfâ, Hani ve Mardin'e gidemiyorlardı; hatta belde ve mazraların harap olmasından dolayı kısa mesafelerde dahi kendilerini koruyacak kimselere muhtaç idiler. Necmeddin İlgazi şehre hâkim olur olmaz yollar ve beldeler emniyete kavuştu, eşkıyalar hezimete uğradı, köyler, mezralar bayındır hale geldi. Meyyâfarîkin'de imar faaliyetleri başlamış oldu.”¹⁶⁴

Artuklu ekonomik yapısına baktığımızda ilk sırada tarımın yer aldığını görmekteyiz. Ayrıca ticaret, madencilik de önemli ekonomik faaliyetlerdendir.¹⁶⁵

2.2.1. Tarım

Artuklular Cezire bölgesinde kurulduğu için tarım yönünden şanslı bir beylik olmuştur. Dicle ve Fırat Nehirleri'nin suladığı verimli bir arazide kurulmuş olan bu beylik zengin bir bitki topluluğuna da ev sahipliği yapmaktadır. Hem kurulduğu coğrafya bakımından zengin su kaynaklarının olması hem de verimli topraklara sahip olması tarımın bölge ekonomisinde ilk sırada yer almasını sağlamıştır.

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar Mezopotamya ovasındaki bağ, bahçe ve bostanların geniş yer kapladığını ve tarım bakımından zengin bir yer olduğunu anlatmaktadır.¹⁶⁶ Amid, Hısnıkeyfâ ve Meyyâfârikîn bölgeleri 11. ve 12. yüzyıllarda çok gelişmiş şehirlerdi. 12. yüzyılda Meyyâfârikîn'in iki yüz altmış beş köyünde tarım yapılmaktaydı. Bağ, bostan gibi tarımsal alanda şehir çok gelişmişti.¹⁶⁷ 1184 yılında Diyarbakır'a gelen İbn Cübeyr, Diyarbakır'daki halkın bostanlarından, şehirde yetiştirilen meyvelerden bahsetmektedir. İbn Cübeyr aynı zamanda Diyarbakır'da büyük çarşıların olduğunu ve bu çarşıların erzaklar ile dolu olduğunu da anlatmaktadır.¹⁶⁸ İbn Havkal ise Diyarbakır'da sur içindeki pınarların önünde tarlaların, değirmenlerin olduğunu; şehrin çiftliklerinin, mezralarının ve saraylarının olduğunu aktarmaktadır.¹⁶⁹ Tüm bunların dışında Diyarbakır'da dericilik, hububat, pamuk ve el sanatları da gelişmiştir.¹⁷⁰ Diyarbakır'dan dışarıya meyve, fıstık, badem,

¹⁶⁴ İbnü'l-Ezrak el Fâriki, *Târîhü Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısım)*, 32.

¹⁶⁵ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye fi'l Cezire ve's-Şam*, Beyrut, 1980, 430.

¹⁶⁶ Muammer Gül, “Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, (431-452), Mardin, 2008, 2/ 434.

¹⁶⁷ Usâme İbn Münkız, *Kitab el İ'tibar (İbretler Kitabı)*, 130.-131.

¹⁶⁸ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, s.219'dan naklen Muammer Gül, “Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları”, 435.

¹⁶⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 209.

¹⁷⁰ Alptekin, “Artuklular”.

bal, içki, battaniye, kumaş, halı, kilim gibi ürünler satılmaktaydı. Ayrıca Hani’de demir, çinko ve değirmen taşlarında kullanılan siyah taş da dışarıya satılıyordu.¹⁷¹

Komşu ülkelerdeki çiftçiler devletin aldığı ağır vergiler altında ezilirken Artuklu hükümdarları bu vergileri azaltarak çiftçilerin takdirini toplamışlardır. Bu dönemde Musul hükümdarı Zengî’nin çiftçileri, alınan ağır vergilerden kaçıp Mardin’e göç etmişlerdir. Zengî, çiftçilerin geri gönderilmesi için Hüsamettin Timurtaş’a elçi göndermiştir. Timurtaş hâkim olduğu Diyarbakır’da çiftçilere şefkatli bir şekilde davranmaktaydı. Zengî’ye: *“Bizler çiftçilere merhametle yaklaşıyoruz, vergilerini azaltıyoruz. Şayet siz bizim yaptığımız gibi yapsaydınız sizden ayrılmayacaklardı.”* diyerek cevap vermiştir. Zengî ise Timurtaş’a şu şekilde karşılık vermiştir: *“Senin adamın ürünün yüzde birini alsa fazladır ancak ben yüzde otuzunu alsam yetmez. Çünkü ben cihad yapıyorum ve düşmanla savaşıyorum. Senin adamın Mardin’de eğlence ve zevk içinde. Bu da onun için çoktur. Ben olmazsam sen Mardin’de rahat su içemezdin.”*¹⁷² demiştir. Buradan da anladığımız üzere cihad yapan Musul atabeyi askeri giderlerin karşılanması için halktan ağır vergiler almaktadır ve bu durum halk tarafından iyi karşılanmamaktadır. Artuklu ülkesiyle karşılaştırıldığında Musul’da vergilerin on kat daha fazla olduğu söylenmektedir.¹⁷³

2.2.2. Ticaret

Artuklu ticari hayatında İpek Yolu¹⁷⁴ en önemli kaynakların başında gelmektedir. İpek Yolu Çin’den Orta Asya’ya uzanan, İran üzerinden Mezopotamya’ya kadar gelen, oradan da Akdeniz’deki Sûr ve Antakya limanlarına bağlanan tarihteki en önemli ticaret yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁵ Çin’den başlayan bu tarihi ticaret yolu Tebriz’den sonra iki kola ayrılmaktadır. Birinci kol kuzey istikametini (Erzurum, Erzincan, Sivas, Tokat, Ankara, Bolu ve Bursa) izlerken; ikinci kol ise güney (Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Halep, Adana, Konya,

¹⁷¹ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye*, 454-456.

¹⁷² İbn’ül-Esir, *el-Tarih el-Bahir fi’l-Devleti Atabekiyye*, Kahire, 1967, 79.

¹⁷³ Köprülü, *Artukoğulları*, 623.

¹⁷⁴ İpek Yolu Artukluların kurulduğu dönem olan Orta Çağ’da kullanılan en işlek ticaret yoluydu. Tarihte bu yola hâkim olan devletlerin ekonomik olarak da zenginleşmeye başladıkları görülmektedir. Artuklular İpek Yolu’nun doğu ile batı arasındaki işlek bir noktasında kurulduğundan ekonomik olarak gelişmeye başlamıştır. Bu yol ile Doğu’dan getirilen ipek ve baharatlar Avrupa’ya taşınmıştır. Bu yol sayesinde ekonomi canlanmış, toplumlar arası iletişim hızlanmıştır.

¹⁷⁵ Nebi Bozkurt, “İpek Yolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 20 Şubat 2024).

Akşehir, Kütahya ve Bursa) istikametini izlemektedir. Her iki kol da İstanbul'da birbirine bağlanmaktadır.¹⁷⁶ Tarihi öneme sahip olan bu yol İstanbul üzerinden de Avrupa'ya uzanmaktadır. Devletler bu işlek ticaret yolunu ele geçirmek için sürekli birbirleriyle savaşmışlardır.

Artuklu Beyliği kurulmuş olduğu coğrafya itibariyle tüccarların önemli geçiş noktalarından biri olmuştur. Diyarbakır, Mardin, Hasankeyf'te hâkim olan Artuklular aynı zamanda Anadolu, Suriye, İran, Mısır ve Arabistan arasındaki ticaretin de merkezinde yer almıştır.

Diyarbakır Artuklu egemenliğine geçtikten sonra şehirdeki ticaret canlanmış ve bayındırlık faaliyetlerine başlanmıştır. Bu dönemde Diyarbakır tüccarları ile ünlü bir yer olmuş. Halı, mefruşat, kumaş ve çadır bezlerinin üretildiği bir şehir olmuştur.¹⁷⁷ Para ve kap yapımında kullanılan çinko ve demir Diyarbakır ve Hani'den ihraç edilen ürünler arasında yer alırdı. Bir de Diyarbakır'da siyah taş olarak bilinen taş da dışa satılan ürünlerden biridir.¹⁷⁸

Artuklu hükümdarları aynı zamanda ticarî anlaşmalar yaparak da ülkelerindeki ticareti canlı tutmayı sağlamışlardır. Artuklu emiri ile Ermeni prensi arasında 1285 yılında yapılan anlaşma ile ticaret güvence altına alınarak tüccarlar korunmuştur. Bu anlaşmaya göre: *“İki taraf arasında yapılan ticarete zarar gelmeyecektir. Tüccarlara zulmedilmeyecektir. Aralarında insaf ve adalet sağlanacaktır. Doğu'dan, Batı'dan, Rum'dan, Acem'den, Bağdat'tan ve diğer bölgelerden tüccar ve vatandaşlar meliklerin ülkelerinde güven ve huzur içinde karşılanır, herhangi bir eziyete maruz kalmazlar.”*¹⁷⁹ Yapılan anlaşmadan da anlayacağımız üzere iki taraf hem ülkelerindeki ticareti korumuş hem de dışardan gelen vatandaşların ülkelerinde güvende olduklarını belirtmişlerdir.

Artuklu hükümdarları ticareti canlandırmak ve güvenliğini sağlamak amacıyla kervansaraylar, hanlar ve köprüler yapmışlardır. Böylece hem ülkelerindeki tüccarların hem de diğer ülkelerden gelen tüccarların güvenli bir şekilde ticaret yapmalarını sağlamışlardır. Birçok kaynakta Artuklular döneminde şehrin ekonomik

¹⁷⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 2003, 240.

¹⁷⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 211.

¹⁷⁸ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye*, 454-456.

¹⁷⁹ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye fi'l Cezire ve's-Şam*, 451.

ve sosyal açıdan canlı, pazarların birçok erzakla dolu olduğu ve çevre ülkelerden de birçok insanın buraya geldiği nakledilmektedir. Artuklu ülkesindeki ticari gelişmeyle beraber hükümdarlar cami, medrese, türbe, hamam, çarşı, köprü, kervansaraylar inşa ederek egemenlikleri altında bulunan şehirlerin mimari olarak da gelişmelerini sağlamışlardır.

Diyarbakır'da sadece kara ticareti değil aynı zamanda şehirden geçen Dicle Nehri üzerinde su taşımacılığı da yapılmaktaydı. Su taşımacılığı kelek¹⁸⁰ denilen araçlarla yapılmaktaydı. Kelekler ile Diyarbakır'dan Basra'ya yirmi günde ulaşılabilirdi. Tebriz şehrini Halep'e, Bağdat şehrini Malatya'ya birleştiren yollar üzerinde bulunan Diyarbakır Anadolu ile Mezopotamya'yı birbirine bağlayan önemli bir noktada yer almaktaydı. Kelekler aracılığıyla buğday, arpa, tomruk, maden tuzu, kaya tuzu gibi ürünler Diyarbakır'dan Bağdat, Musul ve Basra'ya taşınmaktaydı. Basra nemli bir bölge olduğundan tahıllar çok kısa bir sürede küflenebiliyordu. Bu yüzden Basra'ya sık sık tahıl nakliyatı yapılması gerekmekteydi. İşte bu tahıl nakliyatı kelekler ile sağlanmaktaydı.¹⁸¹

Yazılı kaynaklar, 10. yüzyılda Erzen, Bitlis ve daha kuzeydeki Ermeniyye şehirlerinden gelen malların Dicle üzerinden nehir yoluyla Musul'a aktarılması noktasında aktif bir liman şehri özelliği taşıyan Tell-Fafan 'ın 11. yüzyıldan itibaren bu özelliğini koruyamayıp sıradan bir köy haline geldiğini anlatmaktadır. Bunun nedeni 11. yüzyıldan itibaren Mervanîler döneminde yörede yoğunlaşmaya başlayan eşkıya çetelerinin varlığı olmuştur. Tüccarlar güvenlik açısından uygun olmayan bu yolu kullanmamaya başlamışlardır. Bu durum Tell-Fafan'ın ticari bir liman şehri olma niteliğini yitirmesine neden olmuştur. Artukluların bölgede güçlenmesi ve Hasankeyf'in başkent olmasından sonra Midyat ve Nusaybin üzerinden güneye inen karayolunun önem kazanmasıyla, nehir taşımacılığı eski önemini kaybetmiş, Çattepe/Tell Fafan ise tamamen terk edilmiştir. Orta Çağ'a tarihlenen yazılı veriler Diyarbakır'dan başlayarak güneye giden nehir taşımacılığı için beş ana limandan bahsedilmektedir. Bunlar Diyarbakır, Cipas/ Hasankeyf, Tell Fafan/Çattepe, Ceziret

¹⁸⁰ Kelek: Genellikle keçi ve az olmakla beraber koyun, inek, oğlak, bufallos tulumlarının nefesle şişirilip yan yana bağlanması daha sonra ise üzerlerine sırık ve odunlardan sağlı sollu kirişler konularak onun üstüne de ince çubuklar dizilerek oluşturulan dört köşeli sala verilen addır. Yusuf Kenan Haspolat, *Diyarbakır Ekonomi Tarihi 1*, Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013, 338.

¹⁸¹ Haspolat, *Diyarbakır Ekonomi Tarihi 1*, 342-343.

İbn Ömer/Cizre ve Musul–Bağdat limanlarıdır. Söz konusu liman yapıları genellikle su kenarında oldukları için kullanım dışı kaldıktan sonra zamanla tahrip olmuşlardır. Çattepe Höyük dışında bu yapıların varlığına dair arkeolojik bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Bunlar dışında gerekli ihtiyaçların karşılanması, insan ve yük taşınması açısından kelekçilerin durdukları daha küçük limanların varlığı da bilinmektedir. Bu nedenle Dicle Nehri’nin içinden aktığı Diyarbakır, Batman ve Siirt il sınırlarında bulunan bazı köylerin adı Kelekçi veya Kayıklı’dır.¹⁸²

2.2.3. Madencilik

Artuklu ülkesi sadece tarım ve ticarete değil aynı zamanda madencilik alanında da önemli bir bölgedir. Bölge maden yatakları bakımından önemli bir yerdir. Özellikle bakır madeni açısından zengindir. 1122 yılında Ergani’de yeni bir bakır madeni bulunmuştur. Artuklu melikleri bakırın işletilmesi ve üretiminin artırılması için destek olmuşlardır. Aynı zamanda var olan maden kaynaklarının yanında yeni maden ocakları da keşfederek ekonomiye kazandırmışlardır. Artuklu emiri Hüsameddin Timurtaş 1147 yılında madene giderek bakır satın almış ve aldığı bu bakırlardan ilk Artuklu sikkelerinin basılmasını sağlamıştır. Timurtaş’tan sonra Necmeddün Alpi döneminde (1155-1163) gümüş para basılmaya başlanmıştır. Artuklu ülkesinde Diyarbakır, Mardin, Hısnıkeyfâ ve Düneyser şehirlerinde para basılmakta ve buralarda darphaneler bulunmaktaydı. Diyarbakır ve Kastamonu 12. yüzyıldaki önemli bakır bölgeleri olarak geçmekteydi. Bu dönemde kuyumculuk büyük bir gelişme sağlamıştır. Diyarbakır özellikle maden sanatında çok ilerdeydi. 570 yılında Abbasi halifesi Dicle Nehri üzerindeki köprü için büyük bir zinciri Hani’den getirmiştir.¹⁸³ Artuklular döneminde Diyarbakır ile çevredeki dağlarda bakır ve demir maden yatakları bulunmaktaydı.¹⁸⁴

Hısnıkeyfâ Artukluları döneminde Diyarbakır ve Hısnıkeyfâ’da sikke bastırmıştır. Sikkeler ilk olarak Fahreddin Kara Arslan döneminde bastırılmıştır. Daha sonra gelen hükümdarlar da onu takip edip sikke bastırmışlardır. Fahreddin Kara Arslan ve Nureddin Muhammed döneminde basılan sikkelerde basım yeri

¹⁸² Haluk Sağlamtimur, “*Dicle Üzerinde Nehir Taşımacılığı ve Hasankeyf*”, Aktüel Arkeoloji, (Erişim 7 Nisan 2024).

¹⁸³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 212; Haspolat, *Diyarbakır Ekonomi Tarihi 1*, 329.

¹⁸⁴ Alptekin, “*Artuklular*”.

belirtilmemiştir. Kutbeddin Sökmen, Nasirüddin Mahmut ve Rükneddin Mevdud dönemlerinde basılan sikkelerde ise basım yerlerinin Diyarbakır ve Hısnıkeyfâ olduğu belirtilmiştir. Bu dönemde basılan sikkeler genellikle bakırdan yapılmıştır.¹⁸⁵ Ayrıca Artuklulardan kalma gümüşten yapılmış küçük eşyalar, kapı tokmakları, tabaklar, aynalar da o dönemdeki maden sanatı hakkında bizlere bilgi vermektedir.

2.2.4. Ekonominin Bozulması

Artuklu ülkesi verimli topraklar, zengin su kaynakları ve işlek ticaret yolları üzerinde kurulmuştur. Bu durum Artukluların güçlü olduğu dönemde bir avantaj sağlarken, son dönemler de ise bir dezavantaja dönüşmüştür. Ticaret yollarının ülkenin son dönemlerde göç ve istila yolları olarak kullanılması siyasi boşluğun yanında ekonomik boşluğu da beraberinde getirmiştir. Özellikle Moğollar'ın, Hârizmliler'in, Timur Devleti'nin istilaları sonucu bölgede ekonomik ve sosyal hayat alt üst olmuştur. Moğollar'ın tüccarlara karşı soygun, saldırı ve yağma faaliyetleri canlı olan ticaretin zarar görmesine neden olmuştur.¹⁸⁶ Bu durum sadece ticaret üzerinde değil aynı zamanda halk arasında da huzursuzluk yaşanmasına sebep olmuştur. Moğollar'ın geçtikleri şehirleri yakıp yıkmaları ülkede genel olarak düzenin bozulmasına neden olmuştur.

Bölgede genel olarak dağlık kesimlerde yaşayan Kürt aşiretlerinin yağma faaliyetleri de görülmektedir. Bu aşiretler bazen şehirlere kadar inerek yağma yapmışlardır. Kürtlerin 1180 yılında yapılan bir düğünü basmaları büyük bir yıkıma sebep olmuştur. Diyarbakır'daki Kürtlerin bu dönemde Cezîre bölgesini yağmalamaları ve bölgeye saldırıları sonucu can ve mal kayıpları yaşanmasına neden olmuştur. Aynı zamanda Bedevi Araplar'ın yağmalama faaliyetleri de bölgede yıkımlara sebep olmuştur.¹⁸⁷

Bölgeyi ele geçirmek isteyen yabancılar da şehirlerde büyük yıkımlara sebep olmuş ve bunlardan bıkan halk yaşadığı bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁸ Bu dönemde yaşanan Haçlı saldırıları sonucunda Halep ekonomisi olumsuz etkilenmiş ve

¹⁸⁵ Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul, 2001, 2. Baskı, 62-63.

¹⁸⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 188; Muammer Gül, *Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, 157-158.

¹⁸⁷ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye*, 439.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, 12/ 126.

bu durum Halep'ten aldığı paralarla hazinesini dolduran Artuklu ekonomisinde de ağır sonuçlar doğurmuştur.¹⁸⁹ Ayrıca bu dönemde yaşanmış olan doğal afetler, salgın hastalıklar, çekirge istilas, kıtlık gibi olaylar da sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkilemiştir.¹⁹⁰



¹⁸⁹ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye*, 441.

¹⁹⁰ Gerhard Vath, *Artuklu Beyliğinin Yönetimi*, çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir, 1999, 10-11.

3. BÖLÜM

ARTUKLU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA İLMÎ, KÜLTÜREL VE MİMARİ FAALİYETLER

3.1. İlmî ve Kültürel Faaliyetler

Artukluların ilk kurulduğu dönemde daha çok siyasi işler ve cihad ile meşgul olmaları onların ilim, kültür ve sanat alanlarında gelişmelerine engel olmuştur. Daha sonraki dönemde hükümdarların ilim adamlarını ve bu kurumları korumasıyla birlikte Artuklu topraklarında ilim, kültür ve sanat alanında önemli çalışmalar olmuştur.¹⁹¹

Artuklular kendilerinden önce kurulan birçok devlet gibi ilim alanında önemli adımlar atmıştır. Bölgede yaptırdıkları medreseler ile birçok ilim insanının yetişmesine katkı sağlamış ve bu dönemde Mardin, Diyarbakır, Meyyâfârikîn şehirleri önemli ilim ve kültür merkezleri haline gelmiştir. Artuklu hükümdarları ilim insanlarına çok önem vermiş ve onlarla yakından ilgilenmişlerdir. Artuklu hükümdarı Hüsameddin Timurtaş ilim insanlarını seven, onlara ikramlarda bulunan, onlara sahip çıkan, onları koruyan ve bütün ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bir hükümdar olarak bilinmektedir. Çok cömert, faziletli, gerekli olmadıkça kimsenin canına kastetmezdi. İbn'ül-Ezrak, Hüsameddin Timurtaş ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır: *“Din ve ilim adamlarından biri gelse onu ağırlar, en güzel şekilde ikramda bulunur ve ihtiyaç duyduğu her şeyi sağlardı. Birisinin herhangi bir ilimle uğraştığı ortaya çıksa onu kendisine yaklaştırır, ihsanda bulunur, o kişinin ilim ve sanatla ilgili neler bildiğini sorardı.”*¹⁹²

Ayrıca Artuklu ve Selçuklu hükümdarlarının Süryânî ilim adamları, din adamları, filozofları ve hekimleriyle iyi ilişkiler içerisinde olmaları din gözetmeksizin ilime verdikleri önemi göstermektedir. Artuklu hükümdarı II. İlgazi Hristiyan ilim insanı olan Ebû Said bin Halid b. el-Mübarek ile dost olarak onunla terbiye üzerine sohbetler yapması da hükümdarların ilim konusunda din gözetmediğini ilime önem verdiklerini göstermektedir.¹⁹³

¹⁹¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 219.

¹⁹² İbnu'l-ezrak el-Fâriki, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*, 96-97.

¹⁹³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 219-220.

Dinî inancı ne olursa olsun âlimlere Artuklu sarayında büyük bir saygı gösterilirdi. Artuklu emirlerinin ihsan ve iltifatlarla bulunuşu âlimlere arasında Hasan b. Halid b. Muhtar en-Nasranî ve Yahya b. Seleme el-Haskefi'de yer alıyordu.¹⁹⁴

Artuklular döneminde Diyarbakır bölgesi önemli bir ilim merkezi olmuştur. Bu dönemde birçok ilim insanı bu bölgeden çıkmıştır. Bu dönemde sık sık ilmi toplantılar, bilgi yarışmaları yapılmakta ve yarışmaları kazananlara ödüller verilmekteydi. Böylece insanlar okumaya ve ilim öğrenmeye özendirilmiştir. Bölgedeki tüm halkın ilimden yararlanması için çalışmalar yapılmıştır. Artuklular kör olan vatandaşları da ilimden mahrum etmemişlerdir. Ali b. Ahmed Zeynuddin Amedî kör vatandaşlar için bir eğitim kurumu açarak onların da ilimden yararlanmalarını sağlamıştır.¹⁹⁵

Selâhaddin Eyyûbî'nin 1183 yılında Diyarbakır şehrini Nisanoğulları'ndan alarak Hısnıkeyfâ Artuklu emiri Nureddin Muhammed'e vermesiyle o dönemdeki şehrin tüm serveti de Artuklulara geçmiş oldu. Aynı zamanda 1.040.000 cilt eser içeren kütüphanesi de Artuklulara geçmiş oldu. Bu kütüphanenin katılmasıyla Artuklularda zaten var olan ilim ve kültürel faaliyetler hız kazandı ve dönemin önemli merkezlerinden biri oldu.

Hükümdarlar ilim adamlarına değer verdiklerinden, ilim insanları da bu değere karşılık olarak hükümdarlar adına eserler yazmışlardır. Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Mahmud bin Muhammed b. Kara Arslan (1200–1222) adına Cezerî, Kitâb fî Ma'rifeti'l-ḥiyeli'l-hendesiyye (el-Câmi' beyne'l-'ilm ve'l-'ameli'n-nâfi' fî şinâ'ati'l-ḥiyeli) adlı eserini yazmıştır. Ayrıca Hısnıkeyfâ Artukluları'nın bir diğer emiri olan Melik Mesud (1222–1231) adına ise Zeyneddin Abdurrahim el-Cevbarî el-Muhtar fî Keşf el-Esrâr adlı eserini yazmıştır.¹⁹⁶

Artuklular döneminde yetişmiş ilim insanlarının başında hiç kuşkusuz İsmâil b. Rezzâz Cezerî gelmektedir. Cezerî 1181-1206 senelerinde Diyarbakır'da Artuklu hükümdarı himayesinde bulunmuş ve Artuklu Sarayı'nda yirmi beş yıl hizmet vermiş, sarayda başmühendislik yapmıştır. Cezerî, Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarları Nureddin Muhammed (1167-1185), Kutbeddin II. Sökmen (1185-1201) ve Nasıruddin Mahmud (1201-1223) dönemlerinde Artuklu sarayında mühendislik görevini yapmıştır. 1205

¹⁹⁴ Kamiran Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin, 2008, (9-32), 2/ 13-18.

¹⁹⁵ İmadeddin Halil, *el-İmaratu'l Artukiye, Müesseseretü'r-Risale*, Beyrut, 1980, 501-506.

¹⁹⁶ Kamiran Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî", 2/ 13.

yılında bitirdiği Kitâb fî Ma‘rifeti’l-ḥiyeli’l-hendesiyye (el-Câmi‘ beyne’l-‘ilm ve’l-‘ameli’n-nâfi‘ fî şinâ‘ati’l-ḥiyel) adlı meşhur eserini Artuklu hükümdarı Nâsirüddin Mahmud’un isteği ile yazmıştır. Cezerî, eserinin meydana getirilişini şöyle anlatmaktadır:

*“Bir gün onun huzurundaydım (Nasiruddin Mahmud) ve yapmamı emrettiği bir şeyi (aracı) getirmiştım. Bana baktı, yapmış olduğum şeye baktı, onun üzerinde fikir yürüttü. Ne düşünmekte olduğumu sezdi ve gizlediğimi açığa çıkardı, “Paha biçilmez şeyler, araçlar yaptın, onları gücünle işler duruma getirdin; seni yoran ve anlaşılır bir biçimde inşâ etmiş olduğun bu araçları bir kenara atma. Benim için ayrı ayrı icat ettiklerini bir araya toplayan ve tek tek seçilenleri ve resimleri bir araya getiren bir kitap kaleme almanı istiyorum.” dedi. Bana önerdiği modeli uyguladım.*¹⁹⁷

Cezerî’nin yazmış olduğu bu kitap altı kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımlarda kandil saatleri, su saatleri, sürahiler, ziyafetlerde kullanılan kaplar, el yıkama ve kan alma için kullanılan kaplar, mekanik yollarla hareket eden (otomatik) müzik aletleri, çeşmeler, su pompalamayı sağlayan makineler, muhtelif aletler ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Cezerî kitabının giriş kısmında şöyle bir bilgi vermektedir: *“Benden çok evvel gelen âlimlerin kitaplarını ve onları takip edenlerin çalışmalarını gözden geçirdim... Nihayet nakillerden kurtuldum, başkalarının yaptıklarından sıyrıldım ve problemlere kendi gözümlle bakabildim... Uygulamaya dönüştürülemeyen her teknik ilmin doğru ile yanlış arasında muallakta kaldığını gördüm.”*¹⁹⁸

Cezerî’nin uygulamış olduğu bu bilimsel yöntem ve anlayıştan onun kendisinden önce gelen ilim insanlarının çalışmalarını incelediğini ve onların taklitlerinden kurtularak bilimsel bilgiye özgün bir şekilde ulaştığı görülmektedir. Aynı zamanda uygulamalar yaparak da bilginin doğruluğunu test ettiği anlaşılmaktadır. Uygulanmayan bilimsel bilgilerin bir anlam ifade etmediğini belirtmektedir. Cezerî’nin kararlı bir şekilde bilimsel çalışmalarına devam edildiği görülmektedir.

Cezerî sadece yaşadığı dönemde değil aynı zamanda daha sonraki dönemler de hem İslâm topraklarında hem de Avrupa’da adından söz ettiren en önemli ilim

¹⁹⁷ Kamiran Özervarlı, “Artuklular’da İlim ve Ebu’l-İzz el-Cezerî”, 2/ 21-23.

¹⁹⁸ Sadettin Ökten, “Cezerî, İsmâil b. Rezzâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 9 Mart 2024).

insanlarından biri olmuştur. Kısacası Cezerî yaşadığı çağın ötesinde bir ilim insanı olmuştur.

Artuklular döneminde yetişen en önemli ilim insanlarından bir diğeri ise Fahreddin el-Mardînî olmuştur. O, Artuklu dönemindeki önemli bir hekim ve filozoftur. Hayatının büyük kısmını Artuklu hükümdarları Necmeddin İlgazi'nin yanında geçirmiş ve seferlerde bile hükümdara tıp dersleri vermiştir. Fahreddin el-Mardînî, Necmeddin İlgazi'nin hekimliğini yaptığı dönemde yıllarca Diyarbakır'ın Hani ilçesinde yaşamıştır. Kaldığı yerlerde hem hekimlik yapmış hem de medreselerde müdderislik yaparak yeni talebelerin yetişmesine katkı sağlamıştır. Vefat etmeden önce çok değerli eserlerden oluşan kütüphanesini Artukoğlu Hüsâmeddin'in yaptırdığı medreseye bağışlamıştır. Fahreddin el-Mardînî 1198 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁹

Artuklular döneminde yetişen bir diğeri ilim insanı da Seyfeddin Âmidî olmuştur. Seyfeddin Âmidî, 1156 yılında Diyarbakır'da doğmuş. İlköğrenimini doğduğu yer olan Diyarbakır'da yaptıktan sonra eğitimini tamamlamak amacıyla Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta dönemin büyük âlimlerinden dersler almış. Aynı zamanda Hristiyan ve Yahudi bilginlerden mantık ve felsefe öğrenmiştir. Şam'da âkli ilimler üzerine çalışmalar yapmıştır. Seyfeddin Âmidî; kelâm, felsefe ve fıkıh alanında o dönemde yetişen en büyük otoriteler arasında yerini almıştır.²⁰⁰

Artuklular döneminde yetişen ilim insanlarından biri olan İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, kendi anlattığına göre 1117 yılının şubat ayında Meyyâfârikîn'de doğmuştur. İbnu'l-Ezrak, Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid isimli eseri yazmıştır. İbnu'l-Ezrak bu eserinde Artuklular dönemindeki güncel bilgilere yer vermiştir. Aynı zamanda kişisel müşahedelere ve hadiselere bizzat şahit olan kişilerin ifadelerine dayanarak eserini kaleme geçirmiştir.²⁰¹ İbnu'l-Ezrak'ın yazmış olduğu Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid isimli eser Artuklu tarihi hakkında bizlere önemli bilgiler veren kaynakların başında gelmektedir.

Artuklu hükümdarlarının hem ilime önem vermeleri hem de ilim insanlarını resmî kurumlarda üst görevlere getirmeleri bu dönemde Irak, Suriye, Endülüs, İran

¹⁹⁹ Ali Durusoy, "Fahreddin el-Mardînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 15 Mart 2024).

²⁰⁰ Emrullah Yüksel, "Âmidî, Seyfeddin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 16 Mart 2024).

²⁰¹ Ahmet Savran, "İbnu'l-Ezrak el-Fârikî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 25 Mart 2024).

gibi diğer ülkelerden birçok ilim insanının Artuklu ülkesine gelmesini sağlamıştır. Aynı zamanda Artuklu ülkesinden de diğer bölgelere Bağdat, Şam, Kahire, Musul ve Halep gibi o dönemdeki önemli ilim şehirlerine ilim insanları gönderilmiştir. Böylece hem ilmî faaliyetler takip edilmiş hem de Artuklu ülkesi önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir.²⁰²

Artuklu ülkesinde ilim faaliyetlerinin yanında aynı zamanda müzik ve şiir alanında da ilerlemeler yaşanmıştır. Artuklularda bayram, düğün gibi törenlerde şiirler ve şarkılar söyleniyordu. Hatta Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'in gönlünü bir şarkıcı kadına kaptırmasından sarayda kadın şarkıcıların olduğunu anlamaktayız. Bu dönemde genelde raks edilir ve ud çalınırdı. Bazen kadın elbiseleri giyenin Yahudi, Rum, Ermeni ve Türk gençler saçlarını uzatarak kadın oyuncuların yaptıkları rolleri yaparlardı. Yapılan bu eğlencelere hükümdarlar ve beyler de sıklıkla katılmaktaydı.²⁰³

3.2. Mimari Faaliyetler

Artuklular döneminde Diyarbakır'da birçok alanda imar faaliyetleri görülmektedir. Bu dönemde camiler, medreseler, köprüler, saraylar, kervansaraylar imar edilmiştir. Özellikle bölgede İslamiyet'in kabulüyle beraber yeni ibadet yerleri imar edilmiş bazen de var olan ibadet yerleri camiye dönüştürülmüştür. Bu dönemde Diyarbakır Surları'na yeni eklemeler yapılmış, zaman içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı surlarda oluşan tahribatlar onarılmıştır. Artuklulardan kalma yapılara baktığımızda hanları, kervansarayları da görmekteyiz. Bu yapıların dışında Artuklular ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için köprü yapımına da önem vermişlerdir. Diyarbakır'da yapılan Malabadi Köprüsü, Haburman Köprüsü, Devegeçidi Köprüsü bu dönemde yapılan en önemli eserlerdendir.²⁰⁴

3.2.1. Surların Onarımı

Önceki konumuzda belirttiğimiz gibi Doğu Roma imparatoru II. Constantius 349 yılında Sâsânîler'in şehre saldırısını durdurmak için zarar gören kaleyi onarmış ve şehrin etrafını surlarla çevirerek tarihi Diyarbakır Surları'nı yaptırmıştır. Zaman

²⁰² İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiye, Müesseseretü'r-Risale*, Beyrut, 1980, 502-505.

²⁰³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 224.

²⁰⁴ Ara Altun, "Artuklu Sanatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 1 Nisan 2024).

içerisinde zarar gören surlar çeşitli dönemlerde tamir edilerek ya da eklemeler yapılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Diyarbakır'ın sert siyah bazalttan yapılan surları şehri dört bir taraftan sarmış ve dışardan gelecek saldırılara karşı her daim şehri korumuştur. Surlar aynı zamanda mimari olarak şehre hoş bir görüntü katmış ve şehrin turizmüne de önemli katkılar sağlamıştır.

1046 senesinde Diyarbakır'a gelmiş olan ünlü seyyah Nasır-ı Hüsrev Sefername adlı kitabında Diyarbakır Surları'nı şu şekilde anlatmaktadır:

*“Ben, dünyanın dört bucağında Arap, Acem, Hint ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm; fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm ne de başka bir yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum.”*²⁰⁵

Diyarbakır Surları'nın zarar gören kısımları Hısnıkeyfâ Artukluları döneminde onarılmış ve surlara yeni eklemeler yapılmıştır. Surlarda Hısnıkeyfâ Artukluları'na ait üç kitâbe bulunmaktadır. Bunlardan ilki Urfa Kapısı'nın kuzey kapısındadır. Bu kitâbe 579/1183 yılında Nureddin Muhammed adına yazılmıştır. Kitâbede şunlar yazılmaktadır:

Besmele. Önderlerin padişahı, İran'ın şahlar şahı, cihan pehlivani, halifenin dayanağı, yüksekliklerin feleği, din için savaşan, çarpışanların yardımcısı, Müslüman ordusunun idarecisi, inatçı ve dinsizlerin ezeni, Allah'a ortak koşanların, gavurların kökünü kazıyan, sultanların ve padişahların öğündüğü, ümmetin kükremesi, devletin tacı, milletin direği, ümmetlerin yardımcısı, İslâm'ın sırt gücü, din ve dünyanın aydınlığı, Allah'ın yardımını görmüş, düşmanına üstün, Allah'tan güç almış, âdil, bilgin padişah efendimiz, Artuk oğlu Sökmen oğlu, Dâvut oğlu, Kara Arslan oğlu, Alp inanç, Beygu Kutluk Beg Ebu'l-Feth Muhammed'e Allah'ın yardımı ile her açıklık yakındır. Bu iş 579 senesinde oldu.

İkinci kitâbe Urfa Kapısı'nın güney tarafındadır. Bu kitâbenin tüm bölümleri okunamamaktadır. Bu kitâbede:

..... mahlukatın İslâm'ın ve Müslümanlar'ın
Mücahitlerin yardımcısı kafirlerin ve müşriklerin kahredicisi. Artuk oğlu Sökmen oğlu

²⁰⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985, 12-14.

Dâvut oğlu Kara Arslan oğlu, emirler kralı, inanç, Yabgu, Kutluğ Bey Ebu'l-feth Muhammed.

Üçüncü kitâbe ise Fetih Kapısı üzerinde yer almaktadır. Kitâbenin Türkçesi şu şekildedir:

1. Bu mübarek kapının açılmasını efendimiz, Artuk oğlu, Muhammed oğlu, Diyarbakir sultanı (Emiru'l-Mü'minin yardımcısı) Melik Mes'ud Ebu'l- Muzaffer Sökmen buyurmuştur.

2. a - Babul'l Farac (Sevinç Kapısı) sene: 595 (M: 1198).

b- Bina ustası: İsa Ebu Dirhem.

İçkale'de yer alan ve daha sonraki süreçte cezaevi olarak kullanılan yapının kapısı üzerindeki kitâbenin Türkçesi şu şekildedir:

Yapılmasını Artuk oğlu Sökmen oğlu Dâvut oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, din ve dünyanın, Emirü'l-Müminin (Allah saltanatını ebedi kılsın) yardımcısı Sultan Melik Salih Ebu's-Senâ Mahmud buyurmuştur. Sene H.600 (M: 1203-1204)²⁰⁶

3.2.2. Surlara Yapılan Eklemeler

3.2.2.1. Ulu Beden Burcu

Ulu Beden ve Yedi Kardeş burçları Hısnıkeyfâ Artukluları döneminde yapılmıştır. Diyarbakır Surları şekil olarak bir kalkan balığına benzetilmektedir. Ulu Beden burcu kalkan balığı kuyruğun üst kısmını, Yedi Kardeşler burcu ise balığın kuyruğunun alt kısmını oluşturmaktadır. Ulu Beden burcu halk arasında Evli Beden burcu olarak da bilinmektedir. Evli Beden denilmesinin sebebi 19. yüzyıldan itibaren şehirdeki yoksul ailelerin burayı ev olarak kullanmasından gelmektedir.²⁰⁷ Bazı kaynaklarda bu burç Ben-u-Sen burcu olarak da geçmektedir. Ulu Beden burcunun yapımına Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed döneminde başlanmıştır. Nureddin Muhammed'den sonra başa geçen oğlu II. Sökmen döneminde burcun yapımına devam edilmiş ve son olarak burcun tamamlanması ise II. Sökmen'in

²⁰⁶ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 313- 315.

²⁰⁷ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 315.

kardeşi Nasireddin Mahmud el-Malik es-Salih döneminde olmuştur.²⁰⁸ Burcun üzerindeki kitâbeden 1208-1209 yılları arasında Melik Salih Mahmut'un emriyle yapıldığı yazılmaktadır.²⁰⁹

Ulu Beden burcundaki kitâbenin Türkçesi şudur:

Besmele. Mülk bir olan ve yok eden Allah'ındır. Bu bina Artuk oğlu Sökmen oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu ulviyetin meleği, büyük hilafetin varlığı, insanları ödüllendiren, imanın yardımcısı, ümeranın padişahı, sultanların, meliklerin öğüncü, Müslümanların ve İslâm'ın sultanı, din ve dünyanın yardımcısı, adli dirilten, yardım görmüş, galip gelmiş, teyit olunmuş, âdil, bilgin, salih olan efendimiz sultan Ebu'l-feth Mahmut'un buyruğu ile yapıldı. (Allah yardımcılarını aziz etsin, iktidarını iki kat yapsın). Yarabbi nimetini onun üzerine daim et. Her taraftan; sağından, solundan, önünden, arkasından rahmetinle ilahi saadetini kılavuz et. Sene: 605 (M:1208-1209) Ebedi minnetler akıl ihsan eden Allah'a mahsustur. Mimarı Cafer oğlu İbrahim'dir.²¹⁰

Ulu Beden burcu dışındaki meyilli bölümde görülen kitâbenin parçalarında şunlar yazılmaktadır:

Besmele. Efendimiz, bilgin hükümdar, âdil, muzaffer, güçlü insan, adaletin dirilticisi, yaratıkların devletin tacı mücahitlerin yardımcısı..... dünya pehlivanı, İran hükümdarı, Emîrû'l-Müminînin (Allah günlerini uzatsın) yardımcısı Artuk oğlu Sökmen oğlu Dâvud oğlu Kara Arslan oğlu ... Allah'tan bir zafer ve yakın bir fetih...

Burcun güneydoğusunda bulunan diğer kitâbede yazılanlar şöyledir:

Besmele. Bu burcun yapılmasını..... dinin ve dünyanın kutbu, İslâm'ın ve Müslümanların iftihar devletin..... müşriklerin imanın yardımcısı, yaratıkların koruyucusu buyurmuştur.²¹¹

²⁰⁸ Canan Parla - Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, 17.

²⁰⁹ Orhan Cezmi Tuncer, "Artuklu Yapıları", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, (135-366), Mardin, 2008, 2/ 142.

²¹⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 319.

²¹¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 319.

3.2.2.2. Yedi Kardeş Burcu

Ulu Beden burcundan Mardin Kapı yönünde giderken sekizinci burç olarak karşımıza Yedi Kardeş burcu çıkmaktadır. Yedi Kardeş burcunun üzerindeki kitâbede tarih yazılmamakla beraber genel olarak bu burcun 1208-1209 yıllarında Melik Salih'in emriyle yapıldığı kabul edilmektedir.

Yedi Kardeş burcundaki kitâbenin Türkçesi şu şekildedir:

Besmele. Allah'ın zikri en büyük şeydir. Emîrû'l-mü'mîninin yardımcısı, İran'ın Hüsrevi, cihan pehlivanı, manevi yüceliklerin feleği, Diyarbekîr, Rum (Anadolu) ve Ermeni'nin sultanı, padişahlar padişahı, sultanların, meliklerin iftihar devleti yüceliği, Müslümanların ve İslâm'ın direği, dinin ve dünyanın yardımcısı, adli diriltici, başarılı, galip, kuvvetli, âdil, bilgin, Artuk oğlu Sökmen oğlu Dâvud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Kutluğ bey, alp, inanç, bigva, efendimiz sultan Melik el-Sâlih Ebû'l-Feth Mahmud'un buyruğu yerine getirildi. (Allah izzetini daim etsin) İbrahim el-Sarafi oğlu Yahya tarafından, Melik el-Sâlih'in plânı üzerine yapıldı²¹²

Melik el-Sâlih Mahmut'a ait olan bir kitâbe daha bulunmaktadır. Fakat bunun üzerinde tarih yazılmamaktadır. Kitâbenin Türkçe metni şöyledir:

a- Yapılmasını efendimiz, bilgin, âdil ve mücahid kral, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm'ın ve Müslümanların sultanı Sultan Melik el-Sâlih buyurmuştur.

b- Yapılmasını, efendimiz, bilgin, âdil ve mücahid kral, muzaffer ve güçlü (insan), din ve dünyanın yardımcısı, İslâm'ın ve Müslümanların sultanı, hilafetinSultan Melik Sâlih buyurmuştur.²¹³

3.2.3. Camiler

Cami sözcüğü Arapça'da “cem” kökünden türemiş bir sözcük olup “bir araya getiren, toplayan” anlamında kullanılmaktadır. Cami kelimesi önceki zamanlarda yalnızca cuma namazının kılındığı büyük mescidler için kullanılırken daha sonra

²¹² Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/323.

²¹³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 323.

cemaati toplayan, bir araya getiren mescid (el-mescidü'l-câmi) anlamında kullanılmaya başlanmıştır.²¹⁴

Diyarbakır 639 yılında Hz. Ömer döneminde İslâm egemenliğine girince şehirde İslâmlaşma hareketi başlamıştır. Şehrin İslâm topraklarına katılmasıyla Artuklu yönetimine kadar bölgede hâkim olan diğer Türk devletleri döneminde de İslâmlaşma tüm hızıyla devam etmiştir. Artuklular döneminde şehirde camiler yapılarak İslamiyet'in burada kalıcı olması amaçlanmıştır. Bu dönemde Diyarbakır'ın Silvan, Çermik, Eğil, Hani ve Lice ilçelerinde camiler yapılmıştır.

Bunların dışında Hüsameddin Mahallesi'nde bulunan, ancak I. Dünya Savaşı'nda yıkıldığı için tam olarak bilgilerine ulaşamadığımız Diyarbakır Hüsamed Camiî'nin Artuklular döneminde yaptırıldığı bilinmektedir. Hani'deki bir evin bahçesinde yer alan Hani Seyit Bedreddin Camiî (Yasin Camiî), minarenin yapım tarihi konusunda herhangi bir kesinlik yoktur. Günümüzde sadece kaidesinin saçak altında dört cepheyi de dolaşan kabartma kûfi hatlı ayet kitâbesine ulaşabilmıştır. Minare, şekil özellikleri ve diğer Artuklu dönemi minareleri ile benzerliğinden dolayı Artuklular tarafından 13. yüzyılda yapılmış olduğu düşünülmektedir. Minare gövdesinin bir bölümü 1964 yılına kadar ayakta iken daha sonra yıkılmış ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılarak üzeri betonarme bir şemsiye ile kapatılmıştır.²¹⁵ Camiler dışında Diyarbakır Camiî Kebir Mahallesi ile İskender Paşa Mahallesi arasında bulunan ve günümüze kadar ulaşamayan Diyarbakır İmadiye Mescidi bulunmaktadır. Bu mescid 14. yüzyılda, Mardin Artuklularından Melik Salih'in oğlu İmadüddin Bey (1312-1364) tarafından yaptırılmıştır.²¹⁶

3.2.3.1. Meyyâfarikîn (Silvan) Ulu Camiî

Silvan şehir merkezinde bulunan Silvan Ulu Camiî bölgedeki halk arasında Selâhaddin Eyyûbi Camiî olarak da adlandırılmaktadır.²¹⁷ Camiye, Selâhaddin Eyyûbi

²¹⁴ Ahmet Önkâl- Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 15 Nisan 2024).

²¹⁵ Muhammet Arslan, "Artukoğulları Beyliğinin Diyarbakır'da İnşa Ettiği Cami ve Mescitler" Diyarbakır Sanat Tarihi Yazıları, Ed: Doç. Dr. Sahure Yariş, Ankara, Akademisyen Yayınevi, Ankara, 2023, 204-205.

²¹⁶ Muhammet Arslan, "Artukoğulları Beyliğinin Diyarbakır'da İnşa Ettiği Cami ve Mescitler", 206.

²¹⁷ Oktay Aslanapa, "Anadolu Türk Mimarisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, 2/ 335.

Camiî denilmesinin sebebi Eyyûbîler döneminde camiye bazı eklemelerin yapılması ve caminin zarar görmüş yerlerinin onarımlarının yapılmasındandır.²¹⁸

Silvan şehrinin tarihiyle ilgili en eski kaynak olan İbnu'l-Ezrak'ın, Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid adlı kitabında caminin 1152 yılında çöktüğünü, mimberi ve varaklarının düştüğünü geri kalanında yıkıldığını anlatmaktadır. Aynı yılın sonlarında kubbenin temellerinin atıldığı ve caminin yapımına başlandığı aktarılmaktadır.²¹⁹ Caminin 1152-1157 yılları arasında beş yıl boyunca, Artuklulardan Necmettin Alpi tarafından tamamlandığı anlaşılmaktadır.²²⁰

Camide yer alan kitâbenin Türkçe metni şöyledir:

Besmele. Allah'ın mescitlerini sadece Allah'a ve ahiret gününe inanan, namaz kılan, zekât veren ve Allah'tan korkanlar doldurur. Ola ki, bu kişiler, hidayet bulanlardan olurlar. Sadakallahülazim.

Buranın yapılmasını, efendimiz, emîr, değerli komutan, güçlü, muzaffer, bilgin, âdil, büyük ve saygın, dinin yıldızı, İslâm'ın kılıcı, imanın sığınağı, yaratıkların (mahlukatın) koruyucusu, hilafetin Kralların ve sultanların kutbu, mücahidlerin yardımcısı, sapıkların, asilerin, kâfir ve müşriklerin kahredicisi, Müslüman ordularının sahibi, emirler kralı, Irak'ın, Şam'ın (Suriye), Diyarbekîr'in ve Ermenistan'ın hükümdarı, yücelikler kralı, Artuk oğlu İlğazi oğlu Timurtaş oğlu Alp, İnanç, Kutluğ Bey Ebû'l-Muzaffer Alpi (Emîrû'l-mü'mîninin yıldızı) buyurdu.²²¹

Silvan Ulu Camiî Artuklu hükümdarı Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alpi döneminde (1152-1176) daha önceden (1031) yılında yapılan eski bir caminin yerinde yaptırılmıştır. Silvan Ulu Camiî, Türk cami mimarisinde önemli bir yer almaktadır. Cami özenli bir taş işçiliğine sahip olmaktadır. Bu mimari yapı enine doğru uzanmakta aynı zamanda mihrabın ön tarafında büyük bir kubbe yeri de bulunmaktadır. Burayı sarmış olan kanatlar pâyelerle ayrılmaktadır.²²² Caminin kubbesi 13,50 metre çapındadır. Cami kubbesiyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Caminin üç tarafından üçer kemerle açılan kubbesi Gaznelilerin Leşker-i Bazar Ulu Camii'ndeki iki nefi

²¹⁸ Oktay Aslanapa, "Anadolu'da İlk Türk Mimarisi", Ankara, 1991, 7.

²¹⁹ İbnu'l-ezrak el-Fâriki, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*, 92.

²²⁰ Yusuf Çetin, *Silvan Ulu Camii'nin Plan Bakımından Bir Değerlendirmesi ve Anadolu Türk Cami Mimarisine Katkıları*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 30, 2008, 21-40.

²²¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 327.

²²² Semavi Eyice, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 4 Mayıs 2024).

kesen mihrap önü kubbesi ve Melikşah'ın İsfahan Mescidi Cuma'sında yer alan kubbe düşüncesinin birleşmesinden oluşmaktadır.²²³

Silvan Ulu Camiî taştan yapılmış olup kubbesinde ise tuğla kullanılmıştır. Caminin dış cephesinde gösterişli mimari süslemeler yer almaktadır. Günümüzde sadece doğu ve batıda kalan bölümde kapı ve pencerelerin üzerinde boydan boya uzanan hafif sivri kemerler yer almaktadır. Cami daha sonraki dönemlerde birçok tamirden geçmiştir. Caminin ince taş işlemeli olan mihrabı 1227 yılında Eyyûbî Devleti'nden Emir Şahabeddin tarafından yaptırılmıştır. 15. yüzyıla gelindiğinde ise ilkinde göre daha sade bir yapıda olan ikinci bir mihrap yapılmıştır. Cami 1913 yılında bir onarımdan geçmiştir.²²⁴ Cami en son 2005 yılında onarılmıştır.

3.2.3.2. Çermik Ulu Camiî

Çermik Ulu Camiî, Çermik ilçesinin Kale Mahallesi'nde yer almaktadır. Caminin üzerindeki kitâbeden 1144-1145 yılları arasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Cami Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan zamanında yaptırılmıştır. Camiyi İnaloğulları'ndan Ebu Mansur İlaldı yaptırmıştır.²²⁵

Çermik Ulu Camiî'deki kitâbenin Türkçesi:

Bunun yapılmasını efendi, malik, âdil, nimetlerin sahibi, Artuk oğlu Sökmen oğlu Dâvud oğlu Fahreddin Kara Arslan (Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun) zamanında Müslüman cemaatinin koruyucusu, din uğruna savaşan İlaldı bin (Allah Devamlı kılsın) buyurdu.²²⁶

Çermik Ulu Camiî sonraki dönemlerde onarımlardan geçmiştir. 1242-1243 yılları arasında cami duvarındaki kitâbeden caminin Mahmut oğlu Hacı Ömer oğlu Ebubekir Ali oğlu Hacı Halid isminde bir hayırsever vatandaş tarafından onarılmış olduğu yazılmaktadır. Cami Moğollar'ın Anadolu'ya girişiyle zarar görmüştür. Moğol istilasından sonra Anadolu Selçuklu Devleti döneminde onarılmıştır. Anadolu Selçuklu hükümdarı III. Alaeddin Keykubat döneminde cami hem onarılmış hem de

²²³ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, 133.

²²⁴ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1973, 8-9; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 313-314.

²²⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 329.

²²⁶ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 329.

camiiye minare eklenmiştir.²²⁷ Osmanlı Dönemi'nde Çermik Ulu Camii'nin doğu cephesine bitişik inşa edilen ve Ulu Camii'nin bir bölümü haline gelen Şah Ali Bey Camii ise Osmanlı dönemi Kürt Beyliklerinden olan Çermik Beyliği emirlerinden Şah Ali Bey tarafından 923/1517 tarihinde inşa ettirilmiştir. Çermik Ulu Camii günümüze kadar gelen ibadete açık bir camidir.²²⁸

3.2.3.3. Eğil Ulu (Taciyan) Camii

Eğil Ulu (Taciyan) Camii, Eğil Kalesi'nin güney yamacında bulunan Nebî Harun Tepesi'nin sol yayında bulunmaktadır. Cami günümüzde yıkık bir durumdadır.

Araştırmacılar genel olarak caminin Artuklu döneminden kaldığını kabul etmektedir. Basri Kongar Diyarbakir Yıllığı adlı eserinde caminin 12. yüzyılda Artuklular döneminde yapıldığını belirtmektedir.²²⁹ Şevket Beysanoğlu Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi isimli kitabında caminin İnaloğulları ya da Nisanoğulları dönemlerine ait bir yapı olabileceğini belirtmektedir.²³⁰ Ara Altun ise caminin planı ve inşa tekniğine bakarak 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olduğunu söyler. Ara Altun bu camiyi Artukluların bölgede yer alan cami denemelerinin küçük bir denemesi olarak görmektedir.²³¹ Caminin eski fotoğraflarında görebildiğimiz mihrap önü kubbesinin kasnağını dolaşan çiçekli kûfi hatlı iki satırlık kitâbesi çürümemiştir. Bu nedenle caminin tarihlendirilmesi var olan plan ve mimari özelliklerine göre yapılmaktadır. Ayrıca mihrap duvarına paralel tek şahınlı ve mihrap önü kubbeli olması nedeniyle 12. yüzyılda Artuklular döneminde inşa edilmiş olabileceği daha ağır basmaktadır.²³²

Cami, gerekli bakım ve onarım işleri yapılmadığından günümüzde yıkılmıştır. Camiden geriye sadece güney ve kuzeyde yer alan beden duvarlarının bir kısmı kalmıştır.²³³

²²⁷ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 323.

²²⁸ Leyla Yıldız, *Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler*, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2019, 19.

²²⁹ Basri Konyar, *Diyarbakir Yıllığı*, Diyarbakir Vilayeti Yayını, İstanbul, 1936, 3/ 275.

²³⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C. 1, 330.

²³¹ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1978, 244-245.

²³² Muhammet Arslan, "Artukoğulları Beyliğinin Diyarbakır'da İnşa Ettiği Cami ve Mescitler", 201.

²³³ Yıldız, *Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler*, 29.

3.2.3.4. Lice Ulu (Antak) Camii

Lice Ulu Camii, Lice'ye bağı Kabak Kaya (Atak-Antak) köyünde yer almaktadır. Bu camiden sadece minaresi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Minarenin üstündeki kitâbeden caminin Mardin Artuklu hükümdarı Melik Adil döneminde yapıldığı yazılmaktadır.

Lice Ulu Camii'nin güney yüzündeki kitâbenin Türkçe metni şöyledir:

Ya Râb, müyesser kıl.... Besmele.... Buranın yapılmasını bilgin, mücahid, vaktini ibadetle geçiren efendimiz, Sultan Melik Adil buyurmuştur.

Batı yüzündeki kitâbenin Türkçe metni şöyledir:

Artuk oğlu mutlu kral Melik Said oğlu Melik Muzaffer oğlu Mansur oğlu, İslâm'ın ve Müslümanlar'ın sultanı, dinin ve dünyanın güneşi Melik Salih oğlu Ebu'l-Mekârim.²³⁴

Şevket Beysanoğlu Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi isimli kitabında bölgenin Mervanîler ve Artuklular döneminde önemli bir yer olduğunu; fakat daha sonraki dönemlerde özellikle 15. yüzyıldan sonra eski önemini kaybettiğini ve bir köy durumuna geldiğini aktarmaktadır. Aynı zamanda caminin mermer benzeyen sert bir beyaz taştan yapıldığını ve bu yüzden caminin “Akminare” adıyla da anıldığını belirtmektedir.²³⁵ Caminin minaresi kısmen günümüze kadar gelmiştir; fakat cami yıkılmış ve yerine yeni bir cami yapılmıştır.²³⁶

3.2.3.5. Hani Ulu Camii

Hani Ulu Camii, Hani ilçe merkezinde Dereli Mahallesi'nde yer almaktadır. Caminin yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Buna rağmen araştırmacılar caminin Artuklu eseri olabileceğini belirtmektedirler. Fakat bunu kesinleştiren herhangi bir kitâbe ya da belge bulunmamaktadır.²³⁷

Hani Ulu Camii'nin üzerindeki kitâbelerden caminin iki defa onarıldığı yazılmaktadır. Osmanlı Devleti döneminde olan onarımın ilki 1656 yılında, ikincisi

²³⁴ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 379.

²³⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 379.

²³⁶ Yıldız, *Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler*, 15.

²³⁷ Ali Melek- Abdullah Demir, *Dini Değerleri ile Diyarbakır*, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Diyarbakır, 2009, 138.

ise 1682 yılında olduğu belirtilmektedir.²³⁸ Cami, Cumhuriyet döneminde ise 1972 ve 2005 yıllarında iki defa onarım görmüştür. Hani Ulu Camiî günümüzde de ibadet yeri olarak kullanılmakta ve sağlam bir yapıdadır.²³⁹

3.2.4. Medreseler

Medrese kelimesinin sözlük anlamı okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamaktır. Medrese aynı zamanda ders (dirâse) kökünden türeyen yer ismi olarak geçmektedir.²⁴⁰

İlmî, dinî ve kültürel yaşamın önemli bir parçası olan medreseler İslâm kültürünün yaşatılmasında önemli bir rol oynamıştır. Büyük Selçuklu Devleti döneminde medreseler açılarak eğitime önem verilmiştir. Artuklular döneminde de medreselere verilen önem devam etmiş ve fethedilen bölgelerde birçok medrese açılmıştır. Bu dönemde kurulan medreselerde sadece İslâmî dersler verilmemiş aynı zamanda tıp, riyâziye ve felsefe gibi dersler de okutulmuştur.²⁴¹ Artuklular döneminde Diyarbakır'da Mesudiye, Zinciriye ve Hatuniye Medreseleri yapılarak dini, ilmî ve kültürel hayatın gelişmesine önemli katkılar sunulmuştur.

1208 tarihli çeşme kitâbesine göre günümüze gelmeyen Şücaiye Medresesi de bu dönemde inşa edilmiştir. 1156 yılında Diyarbakır'da doğan, 1233 yılında Şam'da ölen bilgin Seyfeddin-i Amidi'ye mal edilen ve 12. yüzyıl sonu 13. yüzyıl başında yaptırılmış olabileceği ileri sürülen Seyfüddin Medresesi, günümüze ulaşamayan bir diğer Artuklu yapısıdır.²⁴²

3.2.4.1. Mesudiye Medresesi

Mesudiye Medresesi, Diyarbakır'daki en büyük cami olan Ulu Camii'nin içinde kuzey tarafında yer almaktadır. Bu medrese Diyarbakır'da yapılmış ilk büyük medresedir. En eski kitâbeden medresenin 1198 yılında Artuklu hükümdarı Ebû Muzaffer II. Sökmen döneminde yapımına başlanıldığı yazılmaktadır. Ebû Muzaffer II. Sökmen 1200-1201 yılında vefat edince yerine Melik Salih Nasırüddin Mahmud

²³⁸ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996, 2/ 674.

²³⁹ Yıldız, *Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler*, 36.

²⁴⁰ Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 12 Mayıs 2024).

²⁴¹ Alptekin, "Artuklular".

²⁴² Canan Parla, *Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti*, (Erişim 28 Mart 2024).

geçmiş ve medresenin yapımına bu dönemde de devam edilmiştir. Melik Salih Nasırüddin Mahmud'un 1222 yılında vefatıyla medresenin tamamlanması ancak 1223 yılında Melik Mesud (Mevdud) döneminde olmuştur.²⁴³

Mesudiye Medresesi'ndeki ilk kitâbe avlu içindeki büyük eyvanın kemeri altında olup Türkçesi şu şekildedir:

Besmele. Bu mübarek medresenin yapımını, Emîrû'l-mü'mînin (Allah saltanatını artırsın) yardımcısı, Allah'ın heybetine boyun eğen, (Allah'ın) rahmetine muhtaç ve O'na yaklaşmak isteyen Gönüllü olarak üstlenmiştir. Ve burayı dört mezhep fakihlerine ebedî olarak vakfetmiştir. Allah kabul etsin. Sene 590 (1193-1194).²⁴⁴

Medresedeki ikinci kitâbenin Türkçe metni şöyledir:

Besmele. Merselüllezine Âyeti. Emîrû'l-mü'mîninin yardımcısı, Artuk oğlu Sökmen oğlu Dâvud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu sultan ve melik Mes'ud Kutbeddin Ebû'l-Muzaffer Sökmen bu medresenin yapılmasını üstlendi (kendine yardımları Allah aziz etsin). Bu iş 595 (1198-1199) senesinde cerayan etti.

Üçüncü kitâbenin Türkçesi:

Besmele. Mahmud oğlu Sultan Melik Mes'ud Sökmen bu medresenin yapılmasını arzu etti. Sene 596 (1199-1200).

Medresede yer alan bir diğer kitâbedeki bilgide ise mimarının kim olduğu yazılmaktadır. Kitâbenin Türkçesi: Mimar... Mimar Mes'ud'tur. Mahmud oğlu Halepli Cafer ustanın tersimidir. Sene 620 (M. 1223-1224).²⁴⁵

Artuklular döneminde açık avlulu bir şekilde yapılmış olan Diyarbakır Mesudiye Medresesi iki katlı yapılması ile dikkatleri üzerine çekmektedir. Aynı özellik Artuklular döneminde şehirde yapılan Zinciriye Medresesi'nde de görülmektedir.²⁴⁶ Mesudiye Medresesi çift katlı yapılmasına rağmen oda sayısı

²⁴³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 335.

²⁴⁴ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 339.

²⁴⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 339- 340.

²⁴⁶ İsmail Orman, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 13 Mayıs 2024).

bakımından yetersiz kalmıştır. Yapımının çok uzun (25 yıl) sürdüğü göz önüne alındığında medresenin bir bütünlük içerisinde yapılmadığı görülmektedir.²⁴⁷

Mesudiye Medresesi'nde ilahiyat gibi dini derslerin yanında tıp, kimya, astronomi, fizik, matematik, biyoloji, felsefe gibi pozitif dersler de okutulmuştur. İçerisinde öğretimin yapıldığı Mesudiye Medresesi'ni Anadolu'daki ilk Türk üniversitesi olarak ileri süren araştırmacılar da yer almaktadır.²⁴⁸

Mesudiye Medresesi'nin avlusunda mihrabın iki tarafında iki adet döner denge taş sütun bulunmaktadır. Avluda bulunan iki adet döner denge taş sütunlar bu mimari yapıda meydana gelebilecek çökmeyi belirlemek amacıyla yapılmıştır. Ülkemizde 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli ve Diyarbakır'ın da içinde olduğu 11 ilimizi etkileyen büyük bir deprem gerçekleşti. Yaşanan bu büyük depremden sonra da Mesudiye Medresesi'ndeki döner denge taş sütunların zarar görmediği görülmüştür. Bu durum bizlere yapının böylesi büyük bir depremde bile ayakta durduğunu göstermiştir.

3.2.4.2. Zinciriye Medresesi

Zinciriye Medresesi, Ulu Camiî'nin güneybatıya bakan tarafında yer almaktadır. Sincariye Medresesi olarak da bilinmektedir. Medresenin yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bunun sebebi ise medresede yer alan kitâbelerin tam olarak bizlere aydınlatıcı bilgiler vermemesinden kaynaklanmaktadır. Buna rağmen genel olarak araştırmacılar Zinciriye Medresesi'nin Artuklu döneminde yapıldığını belirtmektedir. Bazı araştırmacılar medresenin Artuklular döneminde 1198 yılında Kutbuddin Muzaffer II. Sökmen zamanında yapıldığını söylemektedir. Buna rağmen araştırmacıların bir kısmı ise medresenin Eyyûbîler döneminde 1236 yılında Melik Salih Necmeddin zamanında yapıldığını belirtmektedir. Medresenin duvarında yer alan bir kitâbeden mimarının Dirhem oğlu İsa olduğu görülmektedir.²⁴⁹

Bazı kaynaklarda Zinciriye Medresesi'nden Mercaniye Medresesi olarak da geçmektedir. Ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde bu medrese

²⁴⁷ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 338.

²⁴⁸ Selahattin Yazıcıoğlu, *"Mesudiye Medresesi"*, Neşter, Ankara, 1966, 10/ 6-8.

²⁴⁹ Acar, *"Diyarbakır Medreseleri ve Osmanlı Eğitim Sistemindeki Yerleri"*, 1/ 126; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 333; Akbulut, *Diyarbakır*, 83.

Mercaniye adı ile geçmektedir. Seyahatnamede bu medrese için “Beyne’l-ulema pâyesi vardır (Bilginler arasında önemi vardır.)” diye bahsedilmektedir.²⁵⁰

Bu medrese, yakınında bulunan Mesudiye Medresesi’ne kıyasla birçok odanın bulunduğu bir yapıdır. Sanat Tarihi araştırmacısı olan Ara Altun bu konuyla ilgili Zinciriye Medresesi’nin aslında Mesudiye Medresesi’nin bir tamamlayıcısı olduğunu belirtmektedir. Zinciriye Medresesi’nde daha çok odanın olması, ortada bir havuzun bulunması, abdest alınan geniş bir bölümün olması onun Mesudiye Medresesi’ni tamamlayacak şekilde inşa edildiğini göstermektedir.²⁵¹

Zinciriye Medresesi I. Dünya Savaşı’na kadar medrese işlevine devam etmiştir. Savaşın başlamasıyla yoksulların barındığı bir yer olarak kullanılmıştır. 1934 yılında ise Diyarbakır Arkeoloji Müzesi olmuştur. Günümüzde ise bu medrese Sur İlçe Müftülüğü bünyesinde Kız Kur’ân Kursu adı altında halka hizmet veren bir yer olmuştur.²⁵²

3.2.4.3. Hatuniye Medresesi

Zeynebiye adıyla da bilinen bu medrese Diyarbakır’ın Hani ilçesinde yer almaktadır. Zaman içerisinde bu medresenin büyük bir kısmı yıkılmaya yüz tutmuştur.

Hatuniye Medresesi’nin yapım tarihini gösteren bir kitâbe olmadığından tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Bu konuyla ilgili Hüseyin Rahmi Ünal medresenin 13. yüzyılın ilk yarısında yapıldığını belirtirken, Metin Sözen ve Ara Altun ise medresenin 13. yüzyılın sonlarında yapıldığını belirtmektedir.²⁵³

Türk mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan Hatuniye Medresesi’nde zaman içerisinde harap olan bölümler 1993 yılında yapılan restorasyon çalışmaları ile yeniden kullanıma açılmıştır.²⁵⁴

²⁵⁰ Akbulut, *Diyarbakır*, 161; Korkusuz, “*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*”, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, 29.

²⁵¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 333.

²⁵² Akbulut, *Diyarbakır*, s. 161; Ali Melek-Abdullah Demir, *Dini Değerleri İle Diyarbakır*, 161.

²⁵³ Hüseyin Rahmi Ünal, *Diyarbakır İlindeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine İnceleme*, Erzurum, 1975, 66; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul, 1970-1972, 2/ 155; Ara Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisi’nin Gelişmesi*, İstanbul, 1978, 257.

²⁵⁴ Ali Melek - Abdullah Demir, *Dini Değerleri İle Diyarbakır*, 153.

3.2.5. Köprüler

İki bölümü birbirine bağlayarak yolun devam etmesini sağlayan köprüler özellikle ticaret yollarının geçtiği bölgelerde önemli işlevler görmüşlerdir. Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Cezîre bölgesi Suriye, Irak ve Anadolu topraklarının birbirine bağlandığı önemli bir kavşak noktasıdır. Artuklular hem ticari hayatın devamlılığını sağlamak hem de ticari güvenliği sağlamak için köprü yapımına önem vermişlerdir.

Yakındoğu ve Anadolu'da en büyük açıklığı olan köprüler Artuklular döneminde yapılmıştır. Bu dönemde Anadolu'da yapılan Malabadi Köprüsü en büyük açıklığa sahip köprülerden biridir. Artuklu döneminde yapılan köprülerde genel olarak kitâbelerinin de yerleştirildiği yan yüzlerinde astrolojik kabartmalar içermektedir.²⁵⁵ Bu dönemde Diyarbakır'da Malabadi, Haburman, Devegeçidi ve Ambar Çayı Köprüleri yapılmıştır.

3.2.5.1. Malabadi Köprüsü

Artuklular döneminden kalan Malabadi Köprüsü Diyarbakır'ın Silvan ilçesinde Malabadi köyü yakınında Batman Çayı üzerinde yapılmıştır. Bu köprü Diyarbakır-Bitlis yolu üzerinde yer almakta ve Diyarbakır'a uzaklığı 104 kilometredir. Artuklular döneminde ticari güvenliği sağlamak amacıyla yapılan köprülerden biridir. Malabadi Köprüsü Artuklu döneminde yapılan tek gözlü köprülerden biridir.²⁵⁶ Kemerin her iki yanında iç tarafta özellikle kışın zorlu günlerde kervan ve yolcular için yapılan iki odadan oluşan barınaklar bulunmaktadır.

Malabadi Köprüsü Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş döneminde 1147-1148 seneleri arasında yaptırılmıştır. Mardin Artukluları döneminde Meyyâfârikîn, Mardin ile beraber ikinci bir başkent durumunda olan önemli bir şehir olmuştur.

Malabadi Köprüsü'ndeki kitâbenin Türkçe metninde şunlar yazılmaktadır:

²⁵⁵ Kazım Çeçen, "Köprü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 16 Mayıs 2024).

²⁵⁶ Altun, "Artuklu Sanatı".

Besmele. Bu köprünün yapılmasını ve masraflarının kendi malından ödenmesini beş yüz kırk iki (542) yılında, Artuk oğlu İlğazi oğlu Timurtaş buyurdu.²⁵⁷ diye yazılmaktadır.

Evliya Çelebi Seyahatname adlı eserinde köprünün mimarının yapmış olduğu işçiliği daha önce hiçbir mimarın yapmadığını belirterek mimarın el ustalığını övmüştür. Aynı zamanda bu eşsiz köprünün Hazro tarafındaki hanından Hazro beyinin bâc²⁵⁸ aldığını; Meyyâfârikîn tarafındaki hanından ise Meyyâfârikîn beyinin bâc aldığını belirtmektedir.²⁵⁹ Albert Gabriel ise Malabadi Köprüsü'nden şöyle bahsetmektedir: “*Modern statik hesaplama yönteminin olmadığı devirde bu açıklıkta o zaman için böyle bir eser hayranlık ve takdiri muciptir. Ayasofya'nın kubbesi köprünün altına rahatlıkla girer. Balkanlar'da, Türkiye'de, Orta Şark'ta bu açıklıkta, bu yaşta köprü yoktur.*” diyerek köprünün yapıldığı zamanın koşullarının çok üstünde bir şekilde yapıldığını anlatmıştır.²⁶⁰ Geçmişte farklı müdahaleler ve bozulmalarla günümüze ulaşan yapı, 2009-2014 yıllarında Karayolları Genel Müdürlüğü Diyarbakır 9. Bölge Müdürlüğü tarafından restore edildi.²⁶¹

3.2.5.2. Haburman Köprüsü

Diyarbakır'ın Çermik ilçesinin batı tarafında yer alan Haburman Köprüsü, Haburman köyü yakınlarındaki Sinek Çayı üstünde yapılan tarihi bir yapıdır. Üç gözlü bir şekilde yapılmış olan bu köprünün, ortadaki gözü geniş açıklıklı büyük ve sivri bir şekilde, yanlardaki gözleri ise daha küçük ve yuvarlak bir şekilde yapılmıştır. Aynı zamanda Çermik Köprüsü olarak da adlandırılan bu tarihi köprü Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpi'nin kızı Zübeyde Hatun tarafından 1179 senesinde kardeşi II. Kutbüddin İlğazi'nin egemenliği döneminde yapılmıştır.²⁶²

²⁵⁷ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 346.

²⁵⁸ Bâc: Farsça hisse, pay anlamına gelmektedir. Bâc halkın hükümdarlara ödediği bir vergidir. Selçuklular döneminde yolların güvenliğine harcanmak üzere bu vergi alınmış olup Artuklular döneminde de devam etmiştir. Celal Yeniçeri, “Bâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 25 Mayıs 2024).

²⁵⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Zuhuri Danışman Neşri, İstanbul, 1970, 6/ 165-166.

²⁶⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 346.

²⁶¹ F. Meral Halifeoğlu, Cengiz Noyan, Zülfikar Halifeoğlu, *Tarihi Malabadi Köprüsü'nün Restorasyon Çalışmasında Kullanılan İskele Sisteminin Özellikleri ve Korumadaki Önemi*, Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu, 2-3-4 Kasım 2017, 579.

²⁶² Semavi Eyice, “Haburman Köprüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 15 Mayıs 2024); Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, “Çermik Kasabası Üzerine Notlar”, *Kara-Âmid Dergisi*, İstanbul, 1956, S: 1, 266-281.

Köprünün kitâbesindeki metnin Türkçesi şu şekildedir:

Besmele. Bunun yapımını, değerli emîr Necmeddin Alpi'nın ibn Timurtaş'ın kızı Zübeyde Hatun gönüllü olarak üstlenmiştir. Sene 575.²⁶³

Haburman Köprüsü'nün, Diyarbakır'ın Artuklu hakimiyetine girmeden önceki dönemde Ahlat-Tebriz arasındaki kervan yolunu, Çermik-Karacadağ üzerinden Urfa-Halep yoluna bağlamak amacıyla yapıldığı anlatılmaktadır.²⁶⁴ Tarih boyunca birçok onarımdan geçen köprünün en son onarımı ise Çermik kaymakamı ve belediye başkanı tarafından 1927 senesinde olmuştur.²⁶⁵

3.2.5.3. Devegeçidi Köprüsü

Devegeçidi Köprüsü 1970 yılında Turizm ve Tanıtma Derneğine mensup bir ekip tarafından ortaya çıkarılmıştır.²⁶⁶ Devegeçidi suyunun Dicle Nehri'ne dökülen kısmında kurulmuştur. Bu köprü bölge halkı tarafından Cümek Köyü Köprüsü olarak bilinir. Eski haritalarda ise Karaköprü ismiyle geçmektedir. Yedi gözlü, sivri kemerli ve tamamen bazalttan yapılmıştır. Köprüdeki kitâbede yapının Artukoğulları'ndan Mahmûd b. Muhammed b. Kara Arslan tarafından 1218 senesinde yaptırıldığı görülmektedir. Köprüyü yapan mimarın ise Ca'fer b. Mahmûd el-Halebî olduğu anlaşılmaktadır. Köprü zaman içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı zarar görmüştür. Köprünün acil olarak onarılması gereken bölümleri ilk kez Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından 1971 senesinde onarılmıştır.²⁶⁷

Köprüdeki ilk kitâbenin metni şöyledir:

Bu köprünün yapımını efendimiz, bilgin, âdil, güçlü hükümdar, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm ve Müslümanlar'ın sultanı, Emîrû'l-mü'mîninin yardımcısı, Artuk oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Ebû'l-Feth Mahmud Salih (gönüllü olarak) üstlenmiştir. Ustası Halepli Mahmud oğlu Cafer'dir. Sene 615 (M. 1218-1219).²⁶⁸

²⁶³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 348.

²⁶⁴ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, 206.

²⁶⁵ Eyice, “*Haburman Köprüsü*”.

²⁶⁶ Akbulut, *Diyarbakır*, 98.

²⁶⁷ Semavi Eyice, “Devegeçidi Köprüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 15 Mayıs 2024).

²⁶⁸ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 349.

Köprünün ikinci ayağı üstünde yer alan ikinci kitâbenin Türkçe metni şudur:

Yapılmasını efendimiz, dinin ve dünyanın yardımcısı, Artuk oğlu Muhammed oğlu Sultan Melik Salih Mahmud buyurmuştur. Ustası Mahmud oğlu Cafer'dir. Melik Salih.

Köprü üstündeki son kitâbe ise Bakara Suresinin 261. ayetini içerir. Köprünün beşinci ve altıncı gözleri arasında yer almaktadır. Kitâbenin Türkçe metni şu şekildedir:

Besmele. Mallarını Allah yolunda hayrata ayıran kimselerin malları, ekildikçe yedi başak veren öyle bir tohum tanesine benzer ki, her bir sümbülide yüzlerce olur ve Allah murad ettiği kimse için bunu kat kat ziyade eder. Allah, fâdl ve atasında vasi, münfikin infakını ve niyetini bilendir.²⁶⁹

3.2.5.4. Ambar Çayı Köprüsü

Ambar Çayı Köprüsü, Diyarbakır-Silvan yolu üzerinde Ambar Çayı üzerinde yapılmıştır. Yirmi gözden oluşan köprü Mervâniler döneminde yapılmıştır. Artuklu hükümdarı Mevdud döneminde 1223 yılında esaslı bir onarımdan geçmiş ve kitâbesi yenilenmiştir. Köprünün mimarı Halepli Mahmud oğlu Usta Cafer'in hizmetçisi olan Takâk oğlu Osman'dır.

Ambar Çayı Köprüsü ne yazık ki günümüze kadar ulaşamamıştır. Köprünün kitâbesinde yazılanlar şunlardır:

Besmele. Bu köprünün imarını ve yenilenmesini (Gönüllü olarak) üstlenmiştir. Yüce Allah'ın rahmetine muhtaç, İbn Olarak bilinen Ahmed oğlu Muhammed Emri üzerine iki çocuğu Ali ve Ahmed (Allah hepsine rahmet eylesin) 620 Recep (M. 1223 yılının Temmuz) ayında. Bina ustası: Halepli Mahmud oğlu Usta Cafer'in hizmetçisi Takâk oğlu Osman.²⁷⁰

3.2.6. İç Kale Artuklu Sarayı

Diyarbakır İç Kale'de bir Artuklu Sarayı olduğu bölgeye gelen seyyahların da dillendirdiği görülmektedir. Fakat bunlar içerisinde sarayın varlığından bizlere en fazla bilgi veren kişi Evliya Çelebi olmuştur. O, Seyahatname adlı eserinde içinde yüz

²⁶⁹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 350- 351.

²⁷⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 351- 352.

elli odanın ve birçok salonun olduğu ve buraya gelen her bir devlet adamının yeni eklemeler yaparak bu sarayın süslü ve çok büyük olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca sarayda eski bir divanhâne olduğunu ve bunun eski sultanlar tarafından yapıldığını anlatmaktadır. Bu eski divanhânenin Artuklu Sarayı'nın ilk şekli olduğu düşünülmektedir. Evliya Çelebi daha sonraki açıklamada ise bu sarayın Osmanlı Sultanı I. Selim'in veziri Bıyıklı Mehmet Paşa'nın yaptırdığını belirterek sarayın oldukça büyük ve geniş olduğunu aktarmaktadır.²⁷¹ 1932'de Diyarbakır'a gelen Albert Gabriel ise Artuklu Sarayı'ndan hiçbir izin kalmadığını; eski sarayın bir bölümünün Bıyıklı Mehmet Paşa'nın yaptırdığı saraya katıldığını belirtmektedir.²⁷²

İç Kale Artuklu Sarayı, Virantepe adı verilen bir tepenin üstünde yer almaktadır. 1957 yılında yapılan bir inşaatın temel kazımı sırasında saray kalıntıları görülünce, inşaat durdurulmuş ve Millî Eğitim Bakanlığı burada bir kazının yapılmasını uygun bulmuştur.²⁷³ Oktay Aslanapa yönetiminde 1961 ve 1962 yılları arasında kazı çalışmaları başlamış ve sarayın Artukoğlu el-Melikü's-Sâlih Nâsırüddin Mahmûd b. Muhammed'in Salih Nasıreddin döneminde 1200-1222 yılları arasında yapıldığı görülmüştür. Yapılan kazılardan sarayın temelleri, selsebil²⁷⁴ ve sekiz köşeli bir havuz ortaya çıkarılmıştır.²⁷⁵ Artuklulardan sonra Diyarbakır'da yapılan konaklarda ve evlerde selsebillerin yer alması Artuklu mimarisinin sonraki dönemlerde de devam ettiğini göstermektedir.

İç Kale Artuklu Sarayı'ndaki kitâbenin Türkçe metni şöyledir:

Yapılmasını, Artuk oğlu Sökmen oğlu Dâvud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, din ve dünyanın, Emîrî'l-mü'minînin (Allah saltanatını ebedî kılсын)

²⁷¹ Oktay Aslanapa, "Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Raporu (1961)", Türk Arkeoloji Dergisi, S:17, 10-11.

²⁷² Albert Gabriel, *Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, 153-157.

²⁷³ Şevket Beysanoğlu, *Gün Işığına Çıkarılan İki Anadolu Şaheseri, Diyarbakır'ım*, Ankara, 1982-1986, 2/ 121-125.

²⁷⁴ Anadolu Türk mimarlığında bilinen en eski selsebil örneği, 13. yüzyıl başlarına ait Artuklu Sarayı'nın kazısında 1960'lı yıllarda Diyarbakır Kalesi'nde ortaya çıkarılmıştır. M. Baha Tanman, "Selsebil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 25 Mayıs 2024).

²⁷⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 342.

yardımcısı Sultan Melik Salih Ebû's-Senâ Mahmud buyurmuştur. Sene 600 (1203-1204).²⁷⁶

İç Kale Artuklu Sarayı ile ilgili en doğru bilgiler kazı çalışmalarını yürüten yönetimin başında bulunan Oktay Aslanapa'dan öğrenmekteyiz. Oktay Aslanapa'nın 1961 yılında yazdığı Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Raporu'nda iç Kale Artuklu Sarayı ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: Meydana çıkan haçvarî eyvanlarla çevrili bir fiskiyeli havuz, güney eyvanında bir selsebil ile bunun arkasında kerevetler ve havuza doğru uzanan kanallardan ibaret bir düzen gösteriyor. 'Burası herhalde Evliya Çelebi'nin sarayın eski sultanlar tarafından yapılmış eski bir divanhânesi vardır' diye belirttiği kısım olmalıdır. En önemli yeri olan havuz, köşeleri düzenlenerek sekizgen şeklini almış bir kare biçimindedir. Bunun ortasında yükseltilmiş kare bir göbek ve en ortada sekizgen fiskiyelik bulunmaktadır. Havuzun zemini tamamı ile küçük, renkli cam ve taş küplerle mozaik dekorludur.²⁷⁷ İç Kale Artuklu Sarayı'nda görülen renkli cam ve taş küp mozaikler Anadolu Türk mimarisinde ilk olarak bu alanda görülmektedir. Bunlar geometrik biçimler oluşturmakta ve bu geometrik biçimlerin aralarında balık ve ördek figürleri de yer almaktadır.²⁷⁸

Daha sonraki süreçte yapılan bir araştırmada Saint Corc Kilisesi'nin de Artuklu sarayının bir bölümü olduğu ileri sürülmüştür. Hapishane olarak kullanılan kısmın Saint Corc Kilisesi olduğuna dair bir görüş vardır.²⁷⁹

3.2.7. Meyyâfârikîn (Silvan) Kalesi

Roma-Bizans döneminde kurulmuş olduğu düşünülen; fakat ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmeyen Silvan Kalesi Helenistik ve Orta Çağ'ın en önemli yerlerinden biri olmuştur. Daha sonraki dönemlerde kaleye eklemeler yapılmıştır. Kalenin zarar gören yerleri onarılmıştır. Moğollar'ın bölgeye saldırısı sonucu 1258-

²⁷⁶ Murat Pıçak, "Artuklular Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumu", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri,(25-26-27 Ekim 2007), Mardin, 2008, (499-522), 2/ 520; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 313-314.

²⁷⁷ Oktay Aslanapa, "Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Raporu (1961)", Türk Arkeoloji Dergisi, 12.

²⁷⁸ Ara Altun, "Artuklu Sanatı".

²⁷⁹ Pıçak, "Artuklular Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumu", 2/ 520.

1259 yıllarındaki iki yıl süren kuşatmadan sonra Meyyâfârikîn Kalesi tamamen tahrip edilmiştir.²⁸⁰

Meyyâfârikîn Kalesi'nde Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpi'nin adına bir kitâbe bulunmaktadır. Kitâbenin Türkçe metni şöyledir.

Besmele. Efendimiz emir, muzaffer, aziz, bilgin, âdil ve mücahid komutan, dinin yıldızı, İslâm'ın şerefi yaratıkların koruyucusu, devletin nur ve tacı, milletin süsü ve değeri, ümmetin iftihar ve şanı, kralların ve sultanların kutbu mücahitlerin yardımcısı, kâfirlerin ve müşriklerin kahredicisi, Müslüman ordularının lideri, hilafetin desteği, Diyarbekîr meliki, Irak, Ermenistan ve Şam (Suriye) emiri, sınır boylarının pehlivanı, yücelerin feleği, Emîrû'l-mü'mîninin yıldızı, Artuk oğlu İlgazi oğlu Timurtaş oğlu Alp İnâç Kutluğ Bey Ebû'l-muzaffer Alpi yapılmasını buyurmuştur. Sene: 561 (M. 1166).²⁸¹

²⁸⁰ Nejat Satıcı, “*Silvan'daki Tarihi Eserler*”, Diyarbakır'da Çevre ve Doğa Sempozyumu, Diyarbakır, 2010, 2/ 355-356.

²⁸¹ Pıçak, “*Artuklular Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumu*”, 2/ 512-513.

SONUÇ

Diyarbakır'ın verimli topraklara sahip olması ve ticaret yolları üzerinde yer almasından hemen hemen her dönemde istilaya uğramış ve yerleşim yeri olarak tercih edilmiştir. Şehrin içinde yer aldığı bölgede yüzyıllarca süren Bizans-Sâsânî savaşları yaşanmıştır. Savaşlarla devam eden şiddet ve baskılar karşısında halk, Müslümanları 'kurtarıcı' olarak görmüştür. Şehir Hz. Ömer döneminde 639 yılında İslâm ordularının himâyesine girmiş ve şehirde İslâmlaşma hareketi başlamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti ve Bizans Devleti orduları arasında yapılan 1071 Malazgirt Savaşı Artukluların kuruluş aşaması için çok önemli olmuştur. Savaşın kazanılmasından sonra Anadolu Türkleşmeye başlamış ve bölgede birçok beylik kurulmuştur. Artuklu Beyliği bunlardan biri olmuştur. Artuklu Beyliği Mardin, Harput ve Hısnıkeyfâ Artukluları olarak Mezopotamya'nın kuzey bölümünde üç kola ayrılarak siyasi hayatlarına devam etmişlerdir. Selâhaddin Eyyûbî'nin 1183 yılında Amid şehrini Nisanoğulları'ndan alarak Hısnıkeyfâ Artuklu emiri Nureddin Muhammed'e vermesi ile Artukluların şehirdeki egemenliği başlamış ve 1232 yılına kadar devam etmiştir. 1303 yılında Mardin Artukluları şehri ele geçirmiş ve 1394 yılına kadar şehirde hâkim olmuşlardır. Artuklu beyliğinin kollarından olan Hısnıkeyfâ ve Mardin Artukluları döneminde Diyarbakır yalnız siyasi alanda değil ekonomik alanda da önemli bir yer olmuştur.

Artuklular döneminde Diyarbakır ekonomik yapısına baktığımızda ilk sırada tarımın yer aldığını görmekteyiz. Ayrıca ticaret, madencilik de önemli ekonomik faaliyetlerdendir. Dicle ve Fırat Nehirleri'nin suladığı verimli bir arazide kurulmuş olan bu beylik zengin bir bitki topluluğuna da ev sahipliği yapmaktadır. Hem kurulduğu coğrafya bakımından zengin su kaynaklarının olması hem de verimli topraklara sahip olması tarımın bölge ekonomisinde önemli bir yer almasını sağlamıştır. Artuklu hükümdarları ticareti canlandırmak ve güvenliği sağlamak amacıyla kervansaraylar, hanlar ve köprüler yapmışlardır. Böylece hem kendi ülkelerindeki tüccarları hem de diğer ülkelerden gelen tüccarların güvenli bir şekilde ticaret yapmalarını sağlamışlardır. Diyarbakır ile çevredeki dağlarda bakır ve demir maden yatakları bulunmaktaydı. Bu dönemde kullanılan sikkelerin basım yerlerinin Diyarbakır olması şehrin ekonomisine önemli katkılar sunmuştur. Artuklular

döneminde ekonomik olarak parlak dönemini yaşayan Diyarbakır, Moğol istilası ile başlayan ekonomik çöküşten oldukça etkilenmiş ve zamanla ticari faaliyet bakımından gerilemeye başlamıştır. Moğolların bölgede rahatça ilerlemesi ve saldırıları karşısında hükümdarların bile hiçbir şey yapamaması Moğol korkusunun ne kadar büyük olduğunu gözler önüne sermektedir. Baskı ve şiddetten bunalan halkın çaresizce yaşadığı bölgeden kaçmasına sebep olmuştur.

Artuklular döneminde toplumsal yapıya baktığımızda Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler'in beraber yaşadığını görmekteyiz. Bu durum şehrin etnik açıdan kozmopolit bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır. Müslüman olmayan halklara karşı ekonomik, siyasi konularda adil davranmışlardır. Bu dönemde dinler arası uyum ya da farklılıklara saygı çerçevesinde diğer inançlara mensup olanlarla iyi ilişkiler kurulmuştur.

Artuklular döneminde yapılan faaliyetler ve inşa edilen eserler bugünkü Diyarbakır şehir kimliğinin oluşması üzerinde kalıcı etkileri olmuştur. Diyarbakır'da Artuklular döneminde yapılan burçlar, camiler, medreseler, köprüler, kaleler ve saray ile şehir bayındır bir hale getirilmiştir. Hükümdarların ilme önem verip âlimleri koruması sayesinde Diyarbakır Artuklular döneminde ilmî açıdan da önemli bir merkez olmuştur. Cezerî'nin Diyarbakır Artuklu Sarayında yirmi beş yıl hizmet vermesi bu dönemde Diyarbakır'ın ilim merkezi olmasına önemli katkılar sunmuştur.

Sonuç olarak biz bu çalışmamızda Artuklular'ın şehre katkı sağlayan siyasi, toplumsal, ekonomik, ilmî, kültürel ve mimari değerlerinin incelemesini yaparak bir şehir tarihi çalışması meydana getirmeye çalıştık. Artuklular döneminde yapılan faaliyetlerin bugünkü Diyarbakır tarihi üzerinde kalıcı etkiler yarattığını ve bu dönemin mirasının oluşmasında önemli bir rol oynadığını gördük. Burdan hareketle çalışmamızın sonunda tarihi bir şehir olan Diyarbakır'ın çok geniş bir inceleme alanına sahip olduğunu, her dönemin kendi dinamikleri içerisinde ayrı ayrı ele alınması gereken birçok yönünün olduğu önerisinde bulunmak isterim.

KAYNAKÇA

- Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, C.2, Ankara, 1999
- Acar, Abdurrahman, “*Diyarbakır Medreseleri ve Osmanlı Eğitim Sistemindeki Yerleri*”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Haz: Bahaeddin Yediyıldız- Kerstin Tomenandal, C.1, Ankara, 2008
- Acar, Abdurrahman, *Âmid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vâkidî'ye göre)*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.1, Diyarbakır, 1999
- Apak, Âdem, “*Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi*”, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 18, S:2, 2009
- Akbulut, İlhan, *Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları:8, Diyarbakır, 1998
- Akyüz, Gabriel, “*Süryanilerin Artuklularla İlişkileri*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Editör: İbrahim Özcoşar, C.1, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin, 2008, (369-386)
- Alptekin, Coşkun, “*Artuklular*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 20 Aralık 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/artuklular#1>
- Altun, Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1978
- Altun, Ara, “*Artuklu Sanatı*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 1 Nisan 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/artuklular#2-artuklu-sanati>
- Altun, Ara, Enis Karakaya, “*Aslanapa, Oktay*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 25 Kasım 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/aslanapa-oktay>
- Ardıçoğlu, Nureddin, *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yayınları, İstanbul, 1964
- Artuk, İbrahim, *Artukoğulları Tarihi*, Gençler Kitapevi, İstanbul, 1944
- Arslan, Muhammet, “*Artukoğulları Beyliğinin Diyarbakır'da İnşa Ettiği Cami ve Mescitler*” Diyarbakır Sanat Tarihi Yazıları, Ed: Doç. Dr. Sahure Yariş, Ankara, Akademisyen Yayınevi, Ankara, 2023
- Aslanapa, Oktay, “*Anadolu Türk Mimarisi*”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C.2, Ankara, 1992
- Aslanapa, Oktay, “*Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*”, Ankara, 1991
- Aslanapa, Oktay, “*Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Raporu (1961)*”, Türk Arkeoloji Dergisi, S: 17

- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990
- Ataoğlu, Remzi, *Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresi, C. 2. Ankara, 1994
- Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, 2. Baskı, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2006
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 3 Cilt, Ankara, 1998
- Beysanoğlu, Şevket, *Gün Işığına Çıkarılan İki Anadolu Şaheseri, Diyarbakır'ım*, C.2, Ankara, 1982-1986
- Bezer, Gülay Ögün, “*Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları*”, Belleten, LXI/230, 1997
- Bizbirlik, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002
- Bozkurt, Nebi, “*Medrese*” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 12 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese#1>
- Bozkurt, Nebi, “*İpek Yolu*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 20 Şubat 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ipek-yolu>
- Bundari, *Sene'l-Berkî 'ş-Şâmî*, Haz: Ramazan Şeşen, İstanbul, 2004
- Çeçen, Kazım, “*Köprü*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 16 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kopru>
- Çelebi, Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz: Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2001
- Çelik, Mehmet, *Süryani Tarihi*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1996
- Çetin, Yusuf, *Silvan Ulu Camii'nin Plan Bakımından Bir Değerlendirmesi ve Anadolu Türk Cami Mimarisine Katkıları*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S:30, Erzurum, 2008
- Darkot, Besim, “*Diyarbakır*”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul, 1963
- Durusoy, Ali, “*Fahreddin el-Mardîni*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 15 Mart 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fahreddin-el-mardini>
- Ergül, Sidar, *Anadolu Fethinin Anahtarı Diyarbakır'ın Fethi ve Kısa Tarihi*, Erişim 12 Kasım 2023, <https://sdam.org.tr/tema/genel/uploads/dokuman/dosya/yeni-Diyarbak%C4%B1r%C4%B1n-fethi.pdf>

- Erkal, Mehmet, “Öşür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 10 Şubat 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osur#1>
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Zuhuri Danışman Neşri, C.6, İstanbul, 1970
- Eyice, Semavi, “Haburman Köprüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 15 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/haburman-koprusu>
- Eyice, Semavi, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 4 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#2-mimari-tarihi>
- Eyice, Semavi, “Devegeçidi Köprüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 15 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/devegecidi-koprusu>
- Gabriel, Albert, *Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale*. Paris, 1940
- Göyünç, Nejat, “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 7 Aralık 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyarbakir#1>
- Gül, Muammer, “Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Editör: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.2, Mardin, 2008, (431-452)
- Gül, Muammer, *Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005
- Günaltay, Mehmet Şemsettin, *Yakın Şark IV*, II. Bölüm, TTK Yayınları, Ankara, 1987
- Halifeoğlu, F. Meral, Cengiz Noyan, Zülfikar Halifeoğlu, *Tarihi Malabadi Köprüsü'nün Restorasyon Çalışmasında Kullanılan İskele Sisteminin Özellikleri ve Korumadaki Önemi*, Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu, 2-3-4 Kasım 2017
- Haspolat, Yusuf Kenan, *Diyarbakır Ekonomi Tarihi 1*, Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013
- Işık, İhsan, “Artuklular”, *Diyarbakır Ansiklopedisi*, C.1, Ankara, 2013
- İbn Bibi, *Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk, C.1, Ankara, 1996
- İbn'ul-Esîr, İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil Fi't-Târih*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî, 10 Cilt, Beyrut: Dârü'l Kitâbi'l Arabbiye, 1997
- İbn'ul-Esîr, *el-Tarih el-Bahir fi'd-Devleti Atabekiyye*, Kahire, 1967
- İbnu'l-Ezrak El-Fâriki, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992

- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014
- İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl- I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur ÖZATAĞ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015
- İbn Nazif El-Hamevi, *Et-Tarihu 'l-Mansuri*, thk: Ebu'l-id e-Dudu, Dımaşk, 1981
- İbn Şahinşah, *Midmaru 'l-Hakaik ve Sırru 'l-Halaik*, thk: Hasan Hubşi, Kahire 2005
- İbn Şeddad, *En-Nevadiru 's-Sultaniye ve 'l-Mehasinu 'l-Yusufiyye*, thk: Ahmed İbiş, Dımaşk, 2005
- İlhan, M. Mehdi, “*Diyarbakır'ın Türbe, Yatır ve Mezarlıkları*”, *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1996
- İmadeddin Halil, *el-İmaratü 'l Artukiyye fi 'l Cezire ve 'ş-Şam*, Beyrut, 1980
- İmadeddin Halil, *el-İmaratu 'l Artukiye, Müesseseretü 'r-Risale*, Beyrut, 1980
- Kara, Seyfullah, *Selçukluların Dini Serüveni*, İstanbul, 2006
- Karan, Cuma, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, Nisan 2014
- Kâtip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, çev. Y. Metin Yardımcı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006
- Kemalüddin İbnü'l-Adim, *Zübde 'tül- Haleb Min Tarihi Haleb 'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014
- Kerem Öztürk, Zeynep- Ayşe Şimşek, *Tarih Öncesi Dönemdeki İlk Barınma Alanları ile Anadolu'daki Körtik Tepe, Hallan Çemi, Nevali Çori ve Aşıklı Höyük Yerleşimlerinde, İnanç ve Kültürün Etkisinin İncelenmesi*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, S. 3, C.1, İstanbul, 2019
- Keskinboğa, Kadircan, “*Artuklularda Bilim ve Sağlık*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.1, Mardin, 2008, (489-514)
- Kınal, Füzuran, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1987
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin, “*Çermik Kasabası Üzerine Notlar*”, Kara-Âmid Dergisi, S:1, İstanbul, 1956
- Konyar, Basri, *Diyarbakir Tarihi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936
- Konyar, Basri, *Diyarbakir Yıllığı*, C.3, Diyarbakir Vilayeti Yayını, İstanbul, 1936
- Korkusuz, Mehmet Şefik, “*Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*”, Seyahatnamelerde Diyarbakir, Kent Yayınları: 1, İstanbul, 2003

- Korkusuz, Mehmet Şefik, “*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*”, Seyahatnamelerde Diyarbekir, Kent Yayınları 1, İstanbul, 2003
- Köprülü, Mehmet Fuat, *Artukoğulları*, İslâm Ansiklopedisi, MEB Yayınları, Eskişehir, 1997
- Kütük, Ahmet, *Bizans İmparatorluğu Zamanında Amida (Diyarbakır) (IV.-VII. Yüzyıl)*, Uluslararası Tarih Dergisi, 2015
- Melek, Ali- Abdullah Demir, *Dini Değerleri ile Diyarbakır*, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Diyarbakır, 2009
- Nasır-I Hüseyin, *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985
- Nizâmüddin Şâmî, *Zafername*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949
- Orman, İsmail, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 13 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese#4-mimari>
- Ökten, Sadettin, “Cezerî, İsmâil b. Rezzâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 9 Mart 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cezeri-ismail-b-rezzaz>
- Öner, Abdülkerim, “*Moğollar’ın Diyarbakır ve el-Cezire Bölgesinde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme*”, İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ed: İbrahim Özcoşar- Ali Karakaş- Mustafa Öztürk- Ziya Polat, İstanbul, 2018
- Önkal, Ahmet- Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 15 Nisan 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#1-dini-ve-sosyokulturel-tarihi>
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü’l-Esir, İzzeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 19 Kasım 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-esir-izzeddin>
- Özcoşar, İbrahim, *Artuklular*, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.2, Mardin, 2008
- Özen, Metin, *Anadolu Medreseleri*, C.2, İstanbul, 1970-1972
- Özer, M. Halis, “*Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C. 2, Mardin, 2008, (471-480)
- Özervarlı, Kamiran, “*Artuklular’da İlim ve Ebu’l-İzz el-Cezerî*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.2, Mardin, 2008, (9-32)
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye*, Ankara, 1969

- Parla, Canan, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1990
- Parla, Canan, *Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti*, (Erişim 28 Mart 2024), <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01>
- Parla, Canan- Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 17*, Diyarbakır, 2016
- Pıçak, Murat, “*Artuklular Döneminde Diyarbakır’ın Sosyo-Ekonomik Durumu*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, C.2, Mardin, 2008, (499-522)
- Polat, İbrahim Etem, “*Arap Edebiyatında Artuklu-Haçlı Mücadelesi*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.1, Mardin, 2008, (41-56)
- Refik, Ahmet, *Büyük Tarih-i Umumi*, C.1, İstanbul, 1328
- Said Paşa, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır, 1302
- Said Paşa, *Mir’atü’l-İber*, C.8, İstanbul, 1304
- Satıcı, Nejat, “*Silvan’daki Tarihi Eserler*”, *Diyarbakır’da Çevre ve Doğa Sempozyumu*, C.2, Diyarbakır, 2010
- Sağlam Timur, Haluk, “*Dicle Üzerinde Nehir Taşımacılığı ve Hasankeyf*”, Aktüel Arkeoloji, Erişim 7 Nisan 2024, https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/tahribat/dicle-uzerinde-nehir-tasimaciligi-ve-hasankeyf#google_vignette
- Savran, Ahmet, “İbnu’l-Ezrak el-Fârîkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 25 Mart 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-ezrak-el-fariki>
- Sevim, Ali, “*Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri*”, *Belleten*, C.26, S: 103, 1962
- Sevim, Ali, “*Artukluların Soy ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri*”, *Belleten*, C.26, S: 101, 1962
- Sevim, Ali, “İlgazi, Necmeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25 Aralık 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilgazi-necmeddin>
- Sevim, Ali, *Halep Selçuklu Melikliği*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı:2, 1970
- Sevim, Ali, *Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Katılması*, Atatürk Konferansları, 1971-1972, TTK Yayınları, Ankara, 1975
- Sevim, Ali- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fethi, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1989

- Sevim, Ali- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, C.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990
- Şahin, Haşim, *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2016
- Şeşen, Ramazan, *İmad-al-Din al-Kâtib al-İsfahâni'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C.3, Ankara, 1971
- Şeşen, Ramazan, *Selâhaddin Eyyûbî ve Devri*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000
- Şeşen, Ramazan, “Cezire”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 5 Kasım 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cezire>
- Şimşek, Mehmet, *Süryaniler ve Diyarbakır*, Kent Işıkları, İstanbul, 2018
- Şumeysâni, Hasen Kâmil, *Medinetü Mardin (Mine'l Feth'ıl Arabi İlâ Seneti M. 1515)*, Beyrut, 1987
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 2003
- Tanman, M. Baha, “Selsebil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 25 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selsebil--mimari>
- Taşgın, Ahmet, “Yezîdiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 20 Ocak 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezidiyye>
- Tudela'lı Benjamin, *Ratisbon'lu Petachia. Orta çağda'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Aslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001
- Tuncer, Orhan Cezmi, “Artuklu Yapıları”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.2, Mardin, 2008, (135-166)
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017
- Usâme İbn Münkız, *Kitab el İ'tibar (İbretler Kitabı)*, 6. Baskı, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2018
- Ünal, Hüseyin Rahmi, *Diyarbakır İlindeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine İnceleme*, Erzurum, 1975
- Vâkidî, *Futûhu's-Şam*, C.2, Beyrut, 1997
- Vath, Gerhard, *Artuklu Beyliğinin Yönetimi*, çev. Mehmet Ersan, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.3, S:2, İzmir, 1999
- Yakut El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C.2, Beyrut, 2010
- Yatkın, Abdulaziz, *Sahâbenin Diyâr-ı Bekir Fethi ve Hz. Süleyman Camii*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2024

- Yeniçeri, Celal, “Bâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 25 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bac>
- Yazıcıoğlu, Selahattin, “*Mesudiye Medresesi*”, Neşter, C.10, Ankara, 1966
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Avâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 19 Ocak 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/avasim>
- Yıldız, Leyla, *Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler, (Yüksek Lisans Tezi)*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2019
- Yınanç, Mükrimin Halil, “*Diyarbakır*”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Yayınevi, C.3, İstanbul, 1945
- Yınanç, Mükrimin Halil, *Orta Çağ Tarihi Programı*, İstanbul, 1944
- Yüksel, Emrullah, “Âmidî, Seyfeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 16 Mart 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/amidi-seyfeddin>
- Zengin, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, 2. Baskı, İstanbul, 2001